

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΜΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΟΣ ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Ν. ΔΙΟΜΗΔΗ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΝ ΤΗΣ 15ης ΜΑΡΤΙΟΥ 1947

Ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας εἰς τοὺς φίλους συναδέλφους διὰ τὴν εὐμενῇ των ψῆφον, ἥτις μὲ ἀνέδειξεν ὁμότιμόν των εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν.

Σύνθεσις ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τῆς Ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὕψηλὴν ἀποστολὴν ἔχει νὰ ἐρευνᾷ μὲ τὴν ἀνιδιοτέλειαν καὶ ἀταραξίαν τοῦ θεωροῦντος ἀνθρώπου, τὰ ποικίλα καὶ πολυσύνθετα προβλήματα τοῦ ἐπιστατοῦ καὶ τῆς τέχνης, νὰ καλλιεργῇ δὲ καὶ προάγῃ ὅλα τὰ πεδία τῆς παρ' ἡμῖν πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς προσπάθειας, χωρὶς πρόληψιν, ἀποβλέπουσα μόνον εἰς τὴν εἰλικρίνειαν καὶ ἀξίαν αὐτῆς. Εἰς ἀτμόσφαιραν τῆς ὁποίας τὴν γαλήνην δὲν θίγει ἡ πνοὴ τῶν παθῶν, εἰς τὰ ὁποῖα παρασύρουν τοὺς ἀνθρώπους αἱ μοιραῖαι ἀντιθέσεις ἀντιλήψεων καὶ πρακτικῶν ἐπιδιώξεων, ἐπιζητεῖ μὲ ἀθόρυβον συλλογικὴν καὶ ἀτομικὴν ἐργασίαν, νὰ ρίψῃ κάποιο φῶς εἰς τὴν γνῶσιν, νὰ προωθήσῃ τὴν ἐπιστημονικὴν κίνησιν καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν διαφόρων τῆς τέχνης μορφῶν.

Ὁ ἀπαθὼς ἐπισκοπῶν τὰ κατὰ τὸν 20ετῆ τῆς Ἀκαδημίας βίον, δὲν δύναται παρὰ ν' ἀναγνώρισῃ ὅτι ἐπιμελῇ κατέβαλεν αὕτη προσπάθειαν εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δράσεώς της, ὅπως ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ὕψηλὰς ἀξιώσεις τῆς ἀποστολῆς της.

Κατὰ τοὺς δραματικούς χρόνους τῆς προσφάτου δουλείας, ἡ στάσις της καὶ ἔναντι τῶν ὑπηρετικῶν τοῦ κατακτητοῦ κυβερνήσεων καὶ ἔναντι αὐτῶν τῶν κατακτητῶν, ὑπῆρξεν ἀνδρική καὶ υπερήφανος, ἀπτόητος πρὸ τῶν ἐπικρεμασμένων κινδύνων. Ὅταν ἀπειλητικὸς, μὲ τὴν παν-

ταχοῦ παροῦσαν Ἀστυνομίαν του, παρηκολούθει ὁ καχύποπτος ἐχθρὸς τὰς ἐνδομύχους διαθέσεις καὶ ἐνεργείας τῶν Ἑλλήνων, ἡ Ἀκαδημία καὶ μὲ διαμαρτυρίας καὶ μὲ ἐπικλήσεις πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, προσεπάθησε νὰ ἐλαφρύνῃ τοῦ δοκιμαζομένου λαοῦ τοὺς πόνους καὶ τὰς στερήσεις, νὰ ἐμφανίσῃ δὲ ὅλην τὴν ψυχικὴν δύναμιν τῆς μαρτυρουμένης Ἑλλάδος. Ἀποτελεῖ τοῦτο τίτλον τιμῆς διὰ τὴν Ἀκαδημίαν.

Μεταξὺ τῶν λεπτοτέρων ἔργων τῆς Ἀκαδημίας, ὧν ἡ ἄσκησις ἀπαιτεῖ ἰδιάζουσαν περίσκεψιν, εἶναι τὸ τῆς ἐπιβραβεύσεως ἔργων ἀξίων λόγου, ἢ πράξεων ἰδίως αἵτινες φανερώνουν ὁμαδικὴν ἢ ἀτομικὴν ἀρετὴν καὶ ἐθελοθυσίαν. Οἱ Ἀρχαῖοι πιστεύοντες μὲ τὴν βαθεῖαν τους σοφίαν, εἰς τὴν παιδαγωγικὴν ἀξίαν τοῦ παραδείγματος, δὲν παρέλειψαν ποτὲ νὰ τιμῇσουν τὴν ἀρετὴν, ὅπου καὶ ἂν συνήντων αὐτήν. Θὰ ἦτο ἀμέλειά μας ἐὰν δὲν ἠκολουθοῦμεν καὶ ἡμεῖς τὰ βήματα ἐκείνων. Τὰ χρονικὰ τοῦ μακροῦ ἡμῶν παρελθόντος, δείχνουν βέβαια πολλὰς μελανὰς σελίδας. Γέμουν ὅμως ταῦτα καὶ πράξεων εἰς τὰς ὁποίας λάμπει ἡ ἀρετὴ, ἡ αὐτοθυσία, ἡ φιλογένεια. Καὶ τὰ φαινόμενα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὰ μᾶλλον παρήγορα τῆς Κοινωνικῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους. Ἡ πάλῃ τῆς ζωῆς δημιουργεῖ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων διαφορισμούς. Ὁ διαφορισμὸς ὅμως ὁ ὀφειλόμενος εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀρετῆς, εἶναι ὁ εὐγενέστερος, δι' αὐτὸ καὶ ἐξαιρετικὴ εἶναι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ εὐαισθησία τῆς κοινῆς γνώμης. Καὶ τὸ καθῆκον αὐτὸ προσεπάθησεν ἡ Ἀκαδημία, μὲ ἐπίγνωσιν τῆς λεπτότητός του, νὰ ἐκπληρώσῃ κατὰ συνείδησιν σύρουσα πολλάκις ἐκ τῆς ἀφανείας μετριόφρονας καὶ ἀγνώστους ἥρωας.

Εἰς τὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν γραμμάτων, πιστεῶμαι ὅτι ὑπῆρξεν ἀληθῶς ἀποτελεσματικὴ καὶ ἡ συλλογικὴ καὶ ἡ κατ' ἄτομον δρᾶσις τῆς Ἀκαδημίας. Δεῖγμα τούτου τὰ πολλὰ δημοσιεύματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καταλέγονται μελέται διεθνῶς ἀναγνωρισμένου κύρους, ἡ ἀρχὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἣτις θὰ περιεποίει τιμὴν εἰς κάθε Ἀκαδημίαν, ἡ κριτικὴ ἔκδοσις πολυτίμων ἐγγράφων ἀναφερομένων εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ σκοτεινοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος καὶ πλείστων δοκιμίων καὶ ἀνακοινώσεων αὐστηρῶς ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρος.

Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ὄγκον ἐρευνητικῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἤρχετο εἰς φῶς, χωρὶς τὴν πρωτοβουλίαν καὶ τὴν καθοδήγησιν ἐν πολλοῖς τῆς Ἀκαδημίας, φανερώνουν ὅτι ὁ Ἕλλην ἐπιστήμων καὶ λόγιος, ἐργαζόμενος εἰς περιβάλλον μὴ πρόσφορον πάντοτε εἰς πλούσιον

πνευματικὸν ἀμητόν, κατορθώνει ἐν τούτοις νὰ παρουσιάζη καὶ ἔργα τιμῶντα αὐτόν. Ἡ θεραπεία βέβαια τῶν ἀνωτέρων μορφῶν τῆς πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ζωῆς, ἀπαιτεῖ ἄφθονα ἐφόδια. Πενιχρὰ δὲ εἶναι τὰ εἰς διάθεσιν τῆς Ἀκαδημίας μέσα. Τὸ Κράτος εἶναι φειδωλόν, ὅχι μόνον διότι σήμερον δοκιμάζεται οἰκονομικῶς, ἀλλὰ διότι δὲν ἔφθασε φαίνεται ἀκόμη εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο τῆς ἐξελίξεως, ὥστε νὰ θεωρῇ ἐπιβαλλομένην ὡς γόνιμον, κάθε δαπάνην ἀναφερομένην εἰς τὴν ἀνιδιοτελεῖ τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν θεραπείαν. Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ χρόνος καὶ ἡ βραδέως σχηματιζομένη παράδοσις, θὰ φέρουν πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν ἄνεσιν εὐρυτέραν, ἰδιωτικῆς πρὸ πάντων πηγῆς. Καὶ οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες δὲν θὰ λησμονήσουν ὅτι οἱ πρόγονοί μας τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, βαθεῖα πιστεύοντες εἰς τὴν μορφωτικὴν δύναμιν τῶν γραμμάτων, συνετέλεσαν μόνον αὐτοί, ὅταν ἀκόμη δὲν ὑπῆρχε Κράτος Ἑλληνικόν, νὰ δημιουργήσουν τὰς βάσεις τοῦ φωτισμοῦ τοῦ γένους. Ἀποτελεῖ τοῦτο ἓνα τῶν πολυτιμωτέρων τίτλων εὐγενείας τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς.

Ἐκφρασις κατ' ἀρχὴν ἡ Ἀκαδημία τῆς ἐκάστοτε πνευματικῆς καταστάσεως, δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι βάλλεται ἐνίοτε ὡς μὴ παρακολουθοῦσα μὲ τὴν δέουσαν κατανόησιν τὸν ρυθμὸν τῆς προϊούσης ἀναπτύξεως εἰς τὰς διαφόρους μορφὰς τῆς πνευματικῆς κινήσεως. Συνεσταλμένα εἰς τὰ βήματά της — λέγουν — δὲν ἀτενίζει μὲ θάρρος καὶ ἐμπιστοσύνην τὰς ἐξελίξεις τοῦ μέλλοντος.

Εἰς ταῦτα ἡμπορεῖ κανεὶς ν' ἀπαντήσῃ ὅτι εἰς ὅλας τὰς χώρας καὶ ὅλους τοὺς χρόνους, αἱ Ἀκαδημαῖαι δὲν ὑπῆρξαν πρωτοπόροι. Ὑπῆρξαν κατὰ βάσιν θεσμοὶ συντηρητικοί. Εἶναι λογικὸν ἐπομένως νὰ μὴ παρασύρωνται ἀλογίστως ἀπὸ κάθε τὶ καινοφανές.

Ἐν τούτοις ὡς ζωντανὸς ὁργανισμὸς δὲν ἡμπορεῖ ν' ἀγνοῇ ἡ Ἀκαδημία ὅτι ἐπιστήμη, γράμματα, τέχναι, δὲν στηρίζονται ἐπὶ ἀδιασείστων θεμελίων. Εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν τῶν ὑπάρχει ἀδιάκοπος ζωὴ καὶ κίνησις καὶ μεταμόρφωσις. Ὅ,τι θεωρεῖται σήμερον ὡς ἀλήθεια — κατὰ τὴν ρῆσιν μεγάλου ποιητοῦ — ἡμπορεῖ αὖριον νὰ καταδειχθῇ ὡς πλάνη. Κάθε ρηξικέλευθος ἰδέα — ἡ ὁποία ἴσως εἶναι σπινθήρ δημιουργίας — ἀποτελεῖ ρῆξιν πρὸς τὸ παρελθόν, κάθε δὲ τυχὸν ἐκ τῶν προτέρων ἀπόκρουσις

αὐτῆς, κάθε ἐκ προκαταλήψεως ἀντίδρασις, κάθε ἄρνησις ἐλέγχου τῶν κειμένων, θὰ ἐφάνερωνε στατικὴν ἀντίληψιν. Θὰ περιέπιπτε τότε ὁ ἀκαδημαϊκὸς βίος — ὅπως παρατηρεῖ ὁ εἰσηγητὴς τῆς Ἀκαδημίας ἀείμνηστος Αἰγινίτης εἰς τὸν Προεδρικόν του λόγον, — εἰς λήθαργον, χωρὶς ζῶν καὶ χωρὶς συνείδησιν τῆς ἀμειλίκτου ἐπιβολῆς τοῦ νόμου τῆς αἰωνίας ἐξελίξεως.

Οἱ Ἕλληνες ἐπίστευσαν πάντοτε — ἴσως μέχρις ὑπερβολῆς — εἰς τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐλευθερίας. Πηγὴ τῆς πίστεως ταύτης εἶναι ἡ μακρὰ παράδοσις, ἀφ' ἧς δὲ τὸ ἔθνος ἀνέστη ὡς κράτος, αἱ Ἀγγλοσαξωνικαὶ καὶ Ἑλληνολατινικαὶ πολιτικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου. Δὲν παρεδέχθη ποτὲ ὁ Ἕλλην ὅτι τὸ ἄτομον ἀπορροφᾶται ἀπὸ κάποιαν μεταφυσικὴν ὄντοτητα, ἡ ὁποία καλεῖται κράτος, χωριστὴν ἀπὸ τοὺς πολίτας, ἀμετόχους τούτου καὶ οὔτινος ἡ ἐξουσία δύναται νὰ φθάσῃ μέχρις ἐκμηδενίσεως τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος. Τὸ Κράτος ὑπάρχει διὰ τοὺς πολίτας. Οἱ πολῖται δὲν σβήνουν πρὸ τοῦ Κράτους. Ἐντεῦθεν ἡ ἀδέσμευτος ἄσκησις τῆς κριτικῆς καὶ ἡ χρῆσις καὶ κατάχρησις μάλιστα τοῦ δικαιώματος ἐλέγχου. Τὸ Κράτος καὶ οἱ θεσμοὶ του δὲν ἐθεωρήθησαν ποτὲ ὡς τὸ «μὴ μοῦ ἅπτου» πρὸ τοῦ ὁποίου ἴσταται χωρὶς δικαίωμα τὸ Ἄτομον.

Μὴν ἐκπληττόμεθα ὅθεν ἐὰν ἡ δρᾶσις τῆς Ἀκαδημίας, κρίνεται καὶ ἐπικρίνεται. Τὰ παρόμοια ἰδρύματα εἰς τὰς Λατινικὰς χώρας — εἰς τὰς Ἀγγλοσαξωνικὰς χώρας, τὰ ἀνώτερα πνευματικὰ ἰδρύματα ἔχουν καθαρῶς αὐτόνομον ἰδιωτικὸν χαρακτήρα — φορεῖς καὶ ἑκφρασις τῆς ἐπισήμου συντηρητικῆς πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ροπῆς, κρίνονται καὶ ἐλέγχονται χωρὶς πολλάκις μέτρον. Ὁρθοῦνται συχνὰ ἐναντίον των, ριζοσπαστικαὶ τάσεις κύκλων, σφοδρῶς πολεμούντων τὴν βραδυποροῦσαν συντηρητικότητα αὐτῶν. Ἡ κριτικὴ καὶ ὁ ἔλεγχος, ἐγγενεῖς εἰς τὸ σύστημα μὲ τὸ ὁποῖον ἀνετράφημεν καὶ τὸν ἀναλλοίωτον χαρακτήρα τῆς φυλῆς, πρέπει νὰ μᾶς ἀφίνουν ἀταράχους. Πλέον δὲ εἴποτε ἡ γαλήνη, ὁ ἀμοιβαῖος σεβασμός, ἡ προσήνεια, ἡ ἀνεκτικότης, αἱ ὠραῖαι ἀλλὰ σπάνιαι αὐταὶ ἀρεταί, — τῶν ὁποίων τὴν ἀξίαν διὰ τὴν Ἀκαδημίαν ἐτόνισαν διαπρεπῆ μέλη αὐτῆς εἰς πανηγυρικοὺς των λόγους — πρέπει νὰ ἐξαίρωνται καὶ καλλιεργοῦνται σήμερον μάλιστα, ὅταν ὑπὸ τὴν πίεσιν καταστάσεων τὰς ὁποίας ἐγέννησε καὶ ἐκτρέφει ἡ ἐκ τοῦ τρομακτικοῦ

πολέμου ἀναταραχή τῶν πνευμάτων καὶ ἀνατροπή τῶν ἀξιών, ὁ κόσμος ὅλος, μέσα σὲ ἀφάνταστον σύγχισιν ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων, ρέπει πρὸς μισαλλοδοξίαν, πρὸς ἑξαρσιν τοῦ ἀπολύτου ἀναβιβαζομένου εἰς περιωπὴν ἀκαταλύτου δόγματος, παραγνώρισιν δὲ καὶ ὑποτίμησιν κάθε ἀντιθέτου δόξης.

“Ὅταν περὶ τὸ 387 π. Χ. ὁ Πλάτων ἵδρυνεν εἰς τοὺς Κήπους τοῦ Ἀκαδήμου τὴν πρώτην Ἀκαδημίαν, ἐκόχλαζαν πέριξ τὰ πολιτικά καὶ κοινωνικά πάθη. Νοσηρὰ ἐγώπαθεια εἶχε φθίρει τὰ ἥθη. Ὁ ἄκρατος ἀτομικισμὸς ἐταύτιζε τὸ ἴδιον μὲ τὸ κοινὸν συμφέρον. Ἀσίγαστα πάθη ἐχώριζον τοὺς τότε Ἀθηναίους, ἀλλὰ καὶ ὅλους τοὺς Ἕλληνας. Ὀλίγα μόλις ἔτη εἶχον παρέλθει ἀπὸ τῆς θανατικῆς καταδίκης τοῦ Σωκράτους. Τὰ πένθη ποῦ ἀφήκαν αἱ ἀπηνεῖς τῶν 30 Τυράννων ἐκτελέσεις καὶ αἱ ἐπακολουθήσασαι τὴν πτώσιν των ἀντεκδικήσεις ἦσαν νωπὰ ἀκόμη.

Εἰς τὰ χρόνια τῶν τραγικῶν ἐκείνων ἀλληλοσπαραγμῶν καὶ τῆς πλήρους κοινωνικῆς καὶ κρατικῆς ἐξαρθρώσεως¹, τὰ ὁποῖα συμπίπτουν μὲ τὴν φοβερὰν ἀπὸ τὸν Πέρσιν ἐπιβληθεῖσαν Ἀνταλκίδειον εἰρήνην, — τὴν οὐσιαστικῶς καταλύσασαν τὴν Ἑλληνικὴν αὐτονομίαν, — ὅταν ἦνθει εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ συκοφαντία καὶ ἡ δημαγωγία, τὰ μίση δὲ μεταξὺ λακωνιζόντων, μηδισόντων, ὀλιγαρχικῶν, δημοκρατικῶν, πλουσιῶν καὶ πενήτων, τῆς πάλης τῶν τάξεων δηλ., εἶχον φθάσει εἰς ἀκρότατον παροξυσμόν², τότε συνέλαβεν ὁ Πλάτων τὴν ιδέαν νὰ ἰδρύσῃ τὴν Ἀκαδημίαν του. Δὲν τὸν ἐπτόησεν ἡ πέριξ του δηλητηριασμένη ἀτμοσφαῖρα. Ἐζήτησε καὶ ἐπέτυχεν νὰ δημιουργήσῃ κέντρον ἐλευθέρας ἐρεύνης καὶ ἀνωτέρας πνευματικῆς ζωῆς.

Οἱ εἰσερχόμενοι, ἄφηναν ἔξω τὰ πάθη — ἔξω θεοῦ χοροῦ — τὰ πάθη

¹ «Kaum je ist die Staatsleitung elender gewesen als in den letzten Jahren des Korinthischen Krieges» γράφει ὁ Wilamowitz, Platon I σ. 255, ἴδε καὶ Beloch, Griechische Geschichte III σ. 63 καὶ 64, δίδοντα ζωηρὰν εἰκόνα τῆς τότε πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναρχίας.

² Ἴδε Glotz, Hist. Grecque III σ. 96 καὶ ἐπ. καὶ Cité grecque σ. 381-395 καὶ τὴν θαυμασίαν εἰσαγωγὴν τοῦ Diès εἰς τὴν Πολιτείαν τοῦ Πλάτωνος (ἔκδ. Bude). Ἡ ἀνάγνωσις πολλῶν λόγων τοῦ Λυσίου, φανερῶνει τὴν οἰκτρότητα τῆς ἠθικῆς καταστάσεως. Ἀπαγγέλλονται θανατικαὶ καταδίκαι καὶ δημεύσεις περιουσιῶν, αἱ ὁποῖαι οὐσιαστικῶς εἶναι στυγναὶ δολοφονίαι, ἴδε Λόγον κατὰ Ἐργοκλέους II σ. 126 καὶ κατὰ Φιλοκράτους II σ. 139 (ἔκδ. Ζαχαροπούλου).

τὰ ὁποῖα εἶχον συνταράξει τὴν ζωὴν των, — ἄφηναν δὲ ἀδρανοῦντα τὰ διαλυτικὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχε ρίψει εἰς τὰς ψυχὰς των, ἡ μοιραία των ἀνάμιξις εἰς τὴν σύγχρονον ἐνεργὸν ζωὴν.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, μὲ τὴν ὥραϊαν ἔμπνευσιν ποὺ εἶχε νὰ ἐορτάζη καθ' ἑκάστον ἔτος τὴν ἐπέτειον τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας, ἐφιλοδόξησε ν' ἀνασυνδέσῃ τὴν ἐπὶ ἀναρρίθμητον σειρὰν γενεῶν διακοπεῖσαν παράδοσιν. Ἐκεῖθεν ἀντλοῦμεν ὅλοι μας, οἱ νῦν ἀπαρτίζοντες τὴν Ἀκαδημίαν, — εὖχομαι δὲ καὶ οἱ κατὰ καιροὺς διάδοχοί μας — φωτεινὰ διδάγματα, ὅχι μόνον γονίμου πνευματικῆς καλλιέργειας, ἀλλὰ καὶ ὑψηλοφροσύνης, μακροθυμίας καὶ εὐλαβείας πρὸς τὰς γνώμας τὰς ὁποίας δὲν ἀσπαζόμεθα.

Ἡ πλατωνικὴ ἐπίδρασις καὶ ὅταν ἀκόμη κατεστράφη ὁ ἀρχαῖος κόσμος, βαθεῖα δὲ ἐπῆλθεν ἀλλοίωσις πολιτείας καὶ κοινωνίας, ἐξηκολούθησεν ἐν τούτοις νὰ μένῃ ἐνεργὸς εἰς ὅλην τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολήν, καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς κυρίως προελθοῦσαν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν.

Τοὺς γραμματισμένους Βυζαντινοὺς — καὶ ὑπῆρξαν ἄπειροι τοιοῦτοι — ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος ἰδίως μέχρι τῶν ἐσχάτων χρόνων, συνεχῶς ἐνέπνευσε καὶ ἀπασχόλησεν ἡ μελέτη τοῦ κόσμου τῶν Πλατωνικῶν ἰδεῶν. Τὸ τελειότερον χειρόγραφον τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος, ἀποκεῖμενον εἰς τὴν Ἑθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων, χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος. Φανερῶναι τοῦτο ὅτι ἀμέσως μετὰ τὸν κακῶς λεγόμενον σκοτεινὸν 9ον αἰῶνα, τὴν περίοδον δηλ. τῆς εἰκονομαχίας, μόλις ἤρχισεν εἰς τὸ Βυζάντιον νέα ἄνθησις τῶν γραμμάτων, ἐπὶ τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου καὶ τῶν πρώτων Μακεδόνων, συνεχίζεται αὐτομάτως ζωντανὴ ἢ παράδοσις τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Αἰῶνας δηλ. πρὸ τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ 11ου αἰῶνος παρατηρεῖται ἔντονος καλλιέργεια ἰδίᾳ τοῦ Πλάτωνος. Δὲν ἀποδεικνύει ἡ ἀδιάλειπτος αὕτη σπουδὴ τοῦ κλασσικωτέρου τῶν κλασσικῶν, πνευματικὴν συγγένειαν τοῦ Ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν Μεσαιωνικόν, διὰ μέσου δὲ τούτου μὲ τὸν ἀναγεννηθέντα νεώτερον Ἑλληνισμόν, κληρονομήσαντα ἀρετὰς καὶ κακίας τῶν προγόνων;

Ἡ ἐπὶ χιλιετηρίδα ὁλόκληρον ἐκπληκτικὴ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀντιστατικὴ δύναμις, διατηρήσασα ἀκλόνητον τὴν ἐφ' ἑαυτῆς πίστιν καὶ ἀδιατάρακτον τὴν Ἑλληνικὴν παράδοσιν, εἵλκυσεν ἀνέκαθεν

τὸ ἐνδιαφέρον μου, μὲ παρέσυρε δὲ εἰς ἐρεῦνας, αἱ ὁποῖαι μοῦ ἀπεκάλυπτον πόσον πολὺπλευρος εἶναι ἡ ἐπαφὴ τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος μὲ τὸν κόσμον τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἔρευνα σᾶς κάνει νὰ ἐννοήσετε βαθύτερον τὸ ἀξιοθαύμαστον μῖγμα ποὺ παρουσιάζει τὸ Βυζάντιον, μῖγμα προερχόμενον ἀφ' ἐνὸς ἐκ τῆς ἐπιδράσεως καὶ τοῦ θαυμασμοῦ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ δεσπόζοντος αὐτὴν ρασιοναλισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου τῆς ἐπικινδύνου γοητείας ἣν ἥσκησε τὸ μυστήριον τῆς Ἀνατολῆς, μὲ ὅλας τὰς ἀκαθορίστους, ἀντιλογικὰς καὶ ἀποσυνθετικὰς ροπὰς τῆς.

Θὰ προσπαθῆσω χωρὶς μακρηγορίαν, νὰ ἐξάρω σημεῖά τινα τῆς περιπετειώδους βυζαντινῆς πολιτικῆς. Διδακτικώτεροι ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς καὶ δόξης, εἶναι αἱ θλιβεραὶ περίοδοι τῆς πτώσεως καὶ ἀθλιότητος τῶν λαῶν. Εἰς τὴν διαπίστωσιν διαφόρων φαινομένων τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν ταύτας, δυνάμεθα ἴσως μὲ προσεκτικὴν παρατήρησιν ν' ἀνεύρωμεν, ἐν μέσῳ τοῦ διαρκοῦς γίνεσθαι τῆς ἱστορίας, αἰτία τινα τὰ ὁποῖα βραδέως, ἀλλ' ἀσφαλῶς, ἄγουν πρὸς τὴν μοιραίαν ἐξάντλησιν καὶ τὴν τραγικὴν πτῶσιν. Ἡ ἐξακρίβωσις τῆς φθοροποιοῦ ἐνεργείας τὴν ὁποίαν ἀσκοῦν ταῦτα, ρίπτει φῶς εἰς τὸ αἶνιγμα τῆς ἱστορίας, τὸ ὁποῖον ἄλλως θὰ ἦτον ἐντελῶς ἀνεξήγητον, θὰ ἦγε δὲ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν εἰς ἀπόγνωσιν, ἀφ' οὗ ἀπὸ τὴν τυφλὴν μόνην τύχην θὰ ἐξηρτᾶτο τῶν λαῶν ἡ ἄνθησις, ὁ μαρασμὸς καὶ ἡ ἐξαφάνισις.

Ὅταν ἀρχομένου τοῦ τραγικοῦ διὰ τὸ Βυζάντιον 7ου αἰῶνος, ἀνέλαβε τὴν ἀρχὴν ὁ σπουδαιότερος τῶν Βυζαντινῶν ἡγεμόνων, ὁ Ἡράκλειος, ἡ κατάστασις εἰς ἣν εὗρεν οὗτος τὴν πρὸ ὀλίγων μόλις δεκαετηρίδων ἀκμάζουσαν εἰς κῦρος καὶ δύναμιν Αὐτοκρατορίαν, ἦταν αὐτόχρημα ἀπελπιστική.

Ἡ στάσις τοῦ ἀπαισίου Φωκᾶ, εἶχε παραλύσει κράτος καὶ κοινωνίαν. Τὸ στράτευμα προερχόμενον ἀπὸ σύστημα μισθοφορίας ἦταν ἐν πλήρει διαλύσει. Οἱ φυσικοὶ τοῦ ἀρχηγοῦ εἶχον διωχθεῖ ἢ σφαγεῖ. Ἀπλαιοσύνητος ὁ στρατός, χωρὶς ἔχνος πειθαρχίας, χωρὶς ἀναγνώρισιν τῆς ἱεραρχίας, μὴ πληρωνόμενος, μὴ σιτιζόμενος, πράγματι δὲν ὑφίστατο οὔτε κἂν ὡς ὄργανον στοιχειώδους ἀμύνης. Διοίξεις καὶ δημοσία οἰκονομία δὲν ἐλειτούργουν, διότι ἡ γενικὴ ἐξάρθρωσις καθίστα τοῦτο ἀδύνατον. Ἡ ὑπαιθρος ἰδίως, ἐξ ἧς ἤρχοντο τὰ ἐφόδια πρὸς συντήρησιν τῶν πό-

λεων, οὐδέν ἀπέδιδε μὲ τὴν ἀγροτικὴν μορφήν τῶν ἀπεράντων Latifundia, κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τούτους τῆς κλονισμένης τάξεως.

Παραλλήλως ἡ κοινωνία, χωρισμένη μὲ πάθη ἀσίγαστα, τὰ ὅποια ἐξέτρεφε τοῦ Φωκᾶ ἢ αἵματηρὰ τυραννία, ἀλληλοσπαρασσομένη, τρομοκρατημένη ἀπὸ συνεχῆ ἐγκλήματα καὶ ἀντεκδικήσεις, ἐν πλήρει ἡθῶν ἐκκλύσει, οὔτε δύναμιν ἀντιστάσεως εἶχε, οὔτε ἀξίαν τινὰ ἐνεφάνιζεν ὡς παράγων τάξεως. Τὴν κατάστασιν ζωγραφίζει παραστατικώτατα ὁ Ἰωάννης Ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης, γράφων: «ἴστε ἅπαντες, οἷους κατὰ πόλιν ἤγειρε κονιορτοὺς ὁ διάβολος, ψύξας τὴν ἀγάπην καὶ μισαλληλίαν σπείρας...»¹.

Τὶ τὸ περίεργον ἐὰν τὴν κυβερνητικὴν, κοινωνικὴν καὶ στρατιωτικὴν αὐτὴν ἀποσύνθεσιν, ἐξεμεταλλεύθησαν οἱ ἐπιδρομεῖς Ἀβαροσλάβοι, οἱ ὅποιοι ξεχύνονται ἀκωλύτως ἀπὸ τὸν Δούναβιν, — ὅστις παύει πλέον νὰ εἶναι «μεσίτης» μεταξὺ Βυζαντίου καὶ βαρβάρων — καὶ κατακλύζουν τὰ βορειότερα τῆς Αὐτοκρατορίας ἐδάφη πολιορκοῦν αὐτὴν τὴν βασιλεύουσαν καὶ τὴν «μαρτυροφύλακτον» Θεσσαλονίκην; Ἀπὸ ἀνατολῶν ὁ ἄλλος παλαιὸς τοῦ Βυζαντίου ἐχθρὸς, καραδοκῶν εὐκαιρίαν ἐπιτίθεται ὀρμητικῶς. Νικηφόρα προχωροῦν τὰ στερεὰ συγκροτημένα ἱππικὰ τοῦ Χοσρόη στρατεύματα, θανατηφόρα κατὰ τοῦ κυρίου τῆς Αὐτοκρατορίας κορμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καταφέροντα πλήγματα, στρατοπεδεύοντα ἔναντι αὐτῆς τῆς Βασιλευούσης, εἰς τὴν Χαλκηδόνα Οἱ Πέρσαι ἐτοιμάζονται νὰ ἐπανιδρῶσουν τὸ ἄλλοτε ὑπερήφανον κράτος τῶν Ἀχαιμενιδῶν, καθ' ὃν χρόνον οἱ Βυζαντινοὶ ἀλληλοσπαρασσόμενοι, χωρὶς στρατόν, χωρὶς χρήματα, χωρὶς Κυβέρνησιν, εἰς οὐδέν ἦσαν ἱκανοί, ἀπελπίζοντες περὶ τοῦ μέλλοντος.

Συχνὰ ὅμως παρατηρεῖται εἰς τὴν χιλιετῇ μεσαιωνικὴν μας ἱστορίαν, ὅταν τὸ ἔθνος ὁλόκληρον, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἰδίων ἀμαρτημάτων καὶ τοῦ ὄγκου τῶν γεγονότων, φαίνεται ἀμειλίκτως φερόμενον πρὸς ἀφανισμόν, αἴφνης κάποια μυστηριώδης δύναμις ξυπνᾷ μέσα του καὶ ἀνανήφον, μὲ ἀνανεωμένας ψυχικὰς δυνάμεις ἀναλαμβάνει ἀγῶνα, ἀπελπι-

¹ Ἰδε τὸ κείμενον τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης εἰς Gelzer, Die Genesis der Themenverfassung σ. 36.

κρινόμενον ἀπὸ τοὺς ἀκολουθοῦντας τῆς ψυχρᾶς μόνον λογικῆς τὰς ὑποδείξεις. Ἡ ἱστορία μας, εἰς τὴν ἀκαμψίαν αὐτὴν τῆς σκέψεως, εἰς πεῖσμα τῆς λογικῆς, προβάλλει πολλάκις γεγονότα δημιουργικὰ νέων καταστάσεων, τὰ ὅποια διαψεύδουν κάθε πρόγνωσιν καὶ καταρρίπτουν κάθε σκεπτικισμόν.

Τότε ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἱστορίαν ὁ Ἡράκλειος. Ὅπως γράφει Θεοφάνης ὁ ὁμολογητής, — ὅστις παρὰ τὴν ἀφέλειάν του ἔχει πολλάκις τὸ δῶρον νὰ ἐκφράζεται ἐπιγραμματικῶς, — «Ἡράκλειος ὁ βασιλεὺς εὗρε παραλελυμένα τὰ τῆς πολιτείας Ρωμαίων πράγματα, τὴν τε γὰρ Εὐρώπην οἱ Ἄβαρες ἠρήμωσαν καὶ τὴν Ἀσίαν οἱ Πέρσαι πᾶσαν κατέστρεψαν». Πρὸ τοῦ χάους ὁ Ἡράκλειος «ἐν ἀπορίᾳ ἦν τι δράσῃ».

Μετὰ τὴν καταστολὴν ὅμως τῆς τυραννίδος τοῦ Φωκᾶ, ἐστάθη. Ἡ κατάστασις δὲν ἦτο δεκτικὴ προχείρου ἀντιμετωπίσεως. Μεγάλος στρατηγὸς ὁ Ἡράκλειος, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ βαθύνους πολιτικός, δὲν ἔδειξε καμμίαν σπουδὴν. Φαίνεται ὅτι πρὶν ἀποφασίσῃ νὰ ἐνεργήσῃ ὑπέβαλεν εἰς πολυμερῇ μελέτῃ τὰ τῆς πολιτείας πράγματα, στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν, διοικητικὴν ἄρθρωσιν, οἰκονομικὴν ἀνασυγκρότησιν, κοινωνικὴν ρύθμισιν. Δὲν πρόκειται βεβαίως ἐνταῦθα νὰ προβῶ εἰς πλήρη ἀνασκόπησιν τοῦ δημιουργικοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου ἐκείνου βασιλέως. Συγκεντρώνω τὴν προσοχὴν εἰς ἓνα θεσμόν, ὅστις ὄχι μόνον ἐπέζησε τοῦ συλλαβόντος αὐτόν, ἀλλ' ἐξειλίχθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς βασικὸν θεσμόν, γενικευθέντα εἰς ὁλόκληρον τὴν Αὐτοκρατορίαν, ἐφ' οὗ ἐπὶ αἰῶνας ἐβάσι-
σεν αὕτη τὴν στρατολογικὴν ὀργάνωσιν, ἡσφάλισεν ἀφθονίαν εἰς τὴν ὑπαιθρον, κοινωνικὴν τάξιν καὶ ἡρεμίαν, ἐστήριξε δὲ ἐπὶ μακρὸν τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ἰσορροπίαν τοῦ Βυζαντίου.

Αὐτοκρατορία ἔχουσα εἰς τὴν μοῖραν τῆς, ἀπὸ τοὺς ἀμειλίκτους τῆς ἱστορικῆς καταγωγῆς νόμους καὶ τὴν ἐδαφικὴν τῆς διαμόρφωσιν, συνεχῶς νὰ μάχεται διὰ νὰ ἐξασφαλίζῃ τὴν ὑπαρξίν τῆς, ὑποχρεωμένη ἀπὸ αὐτὴν τὴν γεωγραφικὴν τῆς θέσιν, — ἥτις παρουσίαζε πολλὰς ἀσθενεῖς πλευράς ¹, — νὰ διεξάγῃ διμέτωπον ἢ καὶ τριμέτωπον συχνὰ ἀγῶνα ἐναντίον τῶν καθ' ὅλων τῶν ἀναπεπταμένων τῆς συνόρων ἐπιτιθεμένων ἡπειρωτικῶν λαῶν, ἔχουσα ἐπὶ πλέον εὐρύτατα παράλια συνεχῶς ἀπει-

¹ Philippson, Das Byzant. Reich als Geograph. Erscheinung σ. 39.

λούμενα, δὲν ἠδύνατο νὰ στηρίξη τὴν ἄμυναν εἰς μισθοφορικὰ μόνον καὶ ἀναξιόπιστα κατὰ τὸ πλεῖστον στρατεύματα.

Ἡ στενὴ ἐξ ἄλλου συνύφασις Κράτους καὶ Ἑκκλησίας, ἥτις μὲ ἱστορικὴν ἀναγκαιότητα καθώριζε τὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου ὡς φρουροῦ τῆς ὀρθοδοξίας, καθ' ἣς ἔβαλλον μὲ ἀγρίας ἐξορμήσεις οἱ τοῦ ἰσλαμισμού ὁπαδοί, ἐπέβαλλεν ὁ στρατὸς ν' ἀπαρτίζεται ὄχι μόνον ἀπὸ καλούς καὶ ἡσκημένους στρατιώτας, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἀπὸ θερμούς τῆς πίστεως ὑπερμάχους, ἀληθεῖς σταυροφόρους μὲ φανατισμὸν ἀγωνιζομένους.

Ἐπέτυχε τοῦτο ὁ Ἡράκλειος μὲ τὴν μεγαλοφυᾶ ἐπινόησιν τῶν λεγομένων «τόπων στρατείας». Τὰ στρατιωτόπια.

Ἰδρυσε δηλ. ἰδιότυπα μικροκτήματα, παραχωρούμενα εἰς ἀγρότας κατὰ πλήρη κυριότητα, ἀπολαύοντα φορολογικῶν προνομίων, ἀναπαλλοτριώτα¹, μὲ τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ κυρίου, ὡς ἀντάλλαγμα τῶν ἐντεῦθεν ὠφελημάτων, νὰ ὑπηρετῇ καλούμενος εἰς τὸν στρατόν, νὰ συντηρῇ δὲ ὁ ἴδιος τὸν κατάλληλον ὅπλισμόν καὶ τὸν ἵππον. Τὸ κτῆμα ὑπόκειται εἰς ἴδιον κληρονομικὸν δίκαιον διότι μεταβιβάζεται μὲ τὰ στρατιωτικά του βάρη εἰς τὸν πρεσβύτερον υἱόν².

Ἀπεκατέστησεν οὕτως ὁ Ἡράκλειος ἀρχομένου τοῦ 7ου αἰῶνος, τὸ πρῶτον ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, μυριάδας δουλοπαροίκων εἰς ἐλευθέρους χωρίτας, διανείμας εἰς αὐτοὺς μεγάλας ἐκτάσεις ἐκ τῆς λεγομένης βασιλικῆς γῆς, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν ἐπῆρκει, καὶ ἀπαλλοτριούμενα Latifundia — μεγαλοκτήματα δηλ. ἀνήκοντα εἰς ἰσχυροὺς, χρησιμοποιοῦντας πλῆθος δουλοπαροίκων προσκεκολλημένων εἰς τὸ ἔδαφος. Ἡ βαθεῖα ψυχολογημένη μεταρρύθμισις αὕτη, συνεδύασε τὴν ἔμφυτον ἀγάπην τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν γῆν, τὸ πάθος τοῦ χωρικοῦ πρὸς τὸ

¹ «Θεσπίζομεν τοίνυν . . . μὴ ἐξεῖναι τοῖς στρατιώταις τὰ ἐξ ὧν ὑπηρετοῦνται κτήματα διαπωλεῖν» λέγει ἡ Νεαρά VIII de fundis militaribus τοῦ ἔτους 945, τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, καθιερώουσα παλαιὸν δίκαιον ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς συστάσεως τῶν κτημάτων ἰσχύον.

² Ἡ ὅπως γράφουν τὰ προσαρμόσαντα τὰς νέας διατάξεις εἰς τὰ κείμενα τῆς Ρωμαϊκῆς νομοθεσίας «ὁ μεῖζων (υἱὸς) παραχρῆμα εἰς τὸν τόπον τοῦ πατρὸς ὑπεισέρχεται» Βασιλικά, ἔκδ. Heimbach V σ. 190.

χωράφι πού καλλιεργεῖ ὡς ἰδικόν του, μέ τήν ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν Αὐτοκρατορίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ ἔδαφος ἐφ' οὗ ζεῖ καὶ ἡ ὁποία πρὸ πάντων τὸν προστατεύει κατὰ παντὸς ἰσχυροῦ ἀπειλοῦντος τὴν ἀνεξαρτησίαν του. Συνέδεσε δηλ. τὸ οἰκονομικὸν συμφέρον τοῦ χωρικοῦ μέ τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους.

Ἄνεγνώρισαν οὕτως οἱ Βυζαντινοὶ τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς εἰς τὴν κοινωνικὴν τάξιν, τὴν ἀπαρτίζουσιν τὴν πλατυτέραν βάσιν τοῦ πληθυσμοῦ, ἐλευθερίαν, δηλ. τὴν ἀπήλλαξε τῶν δεσμῶν τῆς δουλοπαροικίας, ἐδημιούργησαν ὑπὲρ αὐτῆς ὅρους οἰκονομικῆς ἐπαρκείας μέ ὀρίζοντα ἐξελίξεως, ἐμπνεύσαντες αἴσθημα ἀσφαλείας διὰ τὸ μέλλον τῆς. Ὁ φόβος καὶ ἡ ἀβεβαιότης διὰ τὴν αὔριον, ψυχολογικοὶ παράγοντες θολώνοντες τὸν νοῦν καὶ ἀφαιροῦντες κάθε ἡρεμίαν σκέψεως, δημιουργοῦντες δὲ ἔδαφος πρόσφορον εἰς καλλιέργειαν κάθε εἵδους ἀνατρεπτικῶν ροπῶν, τὰ διαλυτικὰ αὐτὰ τῆς τάξεως στοιχεῖα, δὲν ἐκλόνισαν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διαδόχων τοῦ Ἡρακλείου, τῶν Ἰσαύρων, τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου καὶ μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος τὴν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ τάξιν.

Ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ὅπου ἤρχισεν ἐφαρμοζόμενος ὁ θεσμὸς ἐπεξετάθη βαθμηδὸν εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἐπικράτειαν. Ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας αἱ διαδεχόμεναι ἀλλήλας δυναστεῖαι, ὅχι μόνον δὲν ἀπέστησαν τῆς ἀρχικῶς χαραχθείσης γραμμῆς, ἀλλ' ἐτελειοποίησαν λεπτομερείας, ἐπεξέτειναν δὲ τὸν θεσμόν καὶ εἰς ναυτικὰς περιοχὰς τῆς Κιλικίας ἰδίως, ἀσφαλιζουσαι οὕτως ἄριστα ναυτικὰ πληρώματα.

Μὲ πνεῦμα ὅμως θαυμασίως φιλελεύθερον, δὲν ἐδίστασαν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ ἐφαρμόσουν τὸν θεσμόν ὅχι μόνον ὑπὲρ ἰθαγενῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τῶν κατακλυζόντων τὸ Βυζάντιον ἐπιδρομέων μετὰ τὴν ὀριστικὴν τούτων καθυπόταξιν. Ἡὔξανον οὕτως, ἀφόβως τὴν ποικιλίαν τοῦ βυζαντινοῦ μωσαϊκοῦ. Τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα, ἀπορροφώμενα ἀπὸ τὸν ὑγιᾶ καὶ ἀσκοῦντα πλήρη τὴν γοητευτικὴν τοῦ ἐνέργειαν βυζαντινὸν πολιτισμόν, ἐπηρεαζόμενα ἀπὸ τὴν ζωντανὴν πάντοτε ἀκόμη ἀποστολικὴν τῆς Ἐκκλησίας δρᾶσιν, ἀπέβαινον κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν χρόνων, πιστοὶ τῆς Αὐτοκρατορίας ὑπήκοοι καὶ θερμοὶ τῆς Ὁρθοδοξίας πρόμαχοι. Ἡ λεγομένη γραίκωσις μυριάδων ποικιλωτάτων φυλῶν ἔξωθεν ἐρχομένων, ὀφείλεται βεβαίως ἐν πολλοῖς εἰς τὴν ὑποχρεωτικὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν. Συνδυάζεται ὅμως αὕτη καὶ μέ τὴν ρίζωσιν τοῦ ἐπὶ ἡλῶδος

πληθυσμοῦ εἰς τὸ κτῆμα, παραχωρούμενον ὡς ἴδιον καὶ δι' ἀτομικόν τοῦ χωρικοῦ ὄφελος καλλιεργούμενον. Ἐκκλησία, διοικήσεις, στρατός, πανίσχυροι τότε καὶ ὑγιεῖς ὀργανισμοί, συνεχώνευον εἰς ἑνιαῖον σύνολον τὴν ποικιλίαν αὐτὴν τῶν λαῶν καὶ μετέδιδον εἰς αὐτοὺς σὺν τῷ χρόνῳ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, μόνην ἐν χρήσει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν διοίκησιν καὶ τὸν στρατόν. Ἡ μνήμη τῆς παλαιᾶς καταγωγῆς ἔσβηνεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἡ μορφωτικὴ δὲ ἐνέργεια τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ καὶ τῆς θρησκείας, στενὰ συνυφασμένης μὲ τὸ Κράτος, ἐδημιούργουν σιγὰ - σιγὰ εἰς τὰς ἀρχικῶς ἀμόρφους μάζας, οἰκονομικῶς ἀσφαλιζόμενας, βυζαντινὴν συνείδησιν.

Ὅργανικῶς ὅμως βαθεῖα ὑπῆρξεν ἐπίσης ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐπίδρασις τὴν ὁποῖαν ἤσκησεν ἡ γενικευθεῖσα αὕτη πολιτικὴ τῶν διανομῶν γῆς καὶ τῆς ἐποικίσεως τῶν ἀραιῶς κατοικουμένων περιοχῶν. Ἡ μορφή αὕτη τῆς ἐλευθέρως εἰς τὴν ὑπαιθρον μικρᾶς ἰδιοκτησίας, ἀπέβη ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας, βάσις τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τοῦ Βυζαντίου. Εὐρύταται μᾶζαι ἀγροτῶν ἀπήρτιζον τὸ κύριον τμῆμα πληθυσμοῦ, οἰκονομικῶς καὶ ψυχικῶς εὐρώστου. Ὅλαι αἱ νοσηραὶ ἐκδηλώσεις τῶν προηγούμενων καὶ ἐπομένων αἰώνων, μὲ τὰς συνεχεῖς ἐξεγέρσεις, μὲ τὴν ἔλλειψιν ἐμπιστοσύνης εἰς τοὺς δουλοπαροίκους, κακοὺς καλλιεργητὰς τῆς γῆς, ἐξέλιπον. Αἱ σκληραὶ νομοθετικαὶ ἐπεμβάσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν διαδόχων του καὶ αἱ πολλαπλαῖ αὐθαιρεσίαι πότε κατὰ τῶν μεγαλοκτηματιῶν, πότε κατὰ τῶν ἀγροτῶν, ἦσαν πλέον ἄνευ περιεχομένου. Τάξις καὶ γόνιμος ἐργασία ἦσαν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ζωῆς εἰς τὰς ἀπεράντους ἐκτάσεις τῶν μικρασιατικῶν καὶ ἡπειρωτικῶν πεδιάδων. Ὁ περίφημος γεωργικὸς νόμος τοῦ 8ου αἰῶνος, φανερῶνει τὴν ἐντατικὴν τῆς ὑπαιθρου καλλιέργειαν μὲ πλουσίαν παραγωγὴν ποικιλωτάτων προϊόντων. Αἱ λεπτολόγοι ἀστυνομικαὶ διατάξεις του, ρυθμίζουσαι τὴν συναλλακτικὴν ἐκεῖ ζωὴν ἀποδεικνύουν πόσον ἡ κίνησις πρέπει νὰ ᾔτον ἔντονος καὶ πόσον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους ἀνεπτυγμένον. Τινὲς μάλιστα, ὅπως ὁ ἡμέτερος Παπαρρηγόπουλος, φθάνουν — ἀτόπως νομίζω — νὰ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ὑπαρξὶς τοῦ Γεωργικοῦ νόμου, ἀποδεικνύει τὴν πλήρη τῆς δουλοπαροικίας ἐξαφάνισιν καὶ τὴν ἐντελὴ τῆς γεωργικῆς τάξεως ἀπελευθέρωσιν. Ἡ νέα αὕτη κατάστασις ὕψωσε σὺν τῷ χρόνῳ τὴν οἰκονομικὴν ἐπάρκειαν τοῦ Βυζαντίου, ἥτις ἰδίᾳ ἀπὸ ἀπόψεως προμηθείας σιτηρῶν, εἶχε βαθύτατα κλονισθῇ ἀφ' ἧς διὰ τῶν Ἀραβικῶν

ἐπιδρομῶν ἐχάθησαν ἡ Αἴγυπτος καὶ ἡ Συρία, πηγαὶ ἐξ ὧν ἦντλει ἡ Αὐτοκρατορία τὸ μέγιστον τῶν εἰς σίτον ἀναγκῶν της. Ἡ τροφοδότησις τῆς Βασιλευούσης, πρόβλημα πολλάκις ἀπειλητικόν, ἔχασε τὴν ὀξύτητά του, διότι ἡ ἀποδοτικότητα τῶν καλλιεργουμένων ἐκτάσεων κατέστησε δυνατὴν τὴν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ προμήθειαν. Εἰς τὴν ἐπέκτασιν δηλ. τοῦ σωτηρίου αὐτοῦ θεσμοῦ, ὀφείλει τὸ Βυζάντιον ἐν πολλοῖς τὴν οἰκονομικὴν του ἰσορροπίαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς.

Εἰς τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους τὸ πλεῖστον τοῦ πληθυσμοῦ ἀπετελεῖτο ἀπὸ χωρικοῦς. Αἱ πόλεις ἦσαν ὀλιγάνθρωποι. Ἡ μεταρρύθμισις αὐτῇ, μεταβαλλοῦσα τοὺς ἀκτήμονας εἰς κυρίου μικροκτημάτων, ἔσωσε τὴν ὑπαιθρον, ἥτις ἄλλως θὰ κατέρρεε, χωρὶς μέλλον καὶ δυνατότητα ἐξελιξεως. Ἐπὶ πλέον οἱ ἀγρόται, ἐὰν ἐγκατελείποντο εἰς τὴν κακὴν τῶν τύχην, φεύγοντες τὴν δυστυχίαν, θὰ συνέρρεον ἔκτοτε ἤδη μὲ κούφας ἐλπίδας — ὅπως συνέβη βραδύτερον — εἰς τὰς μεγαλειτέρας πόλεις, ἰδίᾳ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ θὰ ἠῤῃξανον τὸ πανάθλιον ἐκεῖ προλεταριάτον. Βαρεῖα πληγὴ τῆς βασιλευούσης κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, τὴν ὁποίαν οὔτε αὐτὴ ἢ εἰς εὐρυτάτην κλίμακα ἀσκουμένη θαυμασὴ τοῦ Βυζαντίου ἀγαθοεργία δὲν κωλύθη ποτὲ νὰ θεραπεύσῃ.

Ἀλλὰ δὲν συνετέλεσεν ὁ θεσμὸς τῶν τόπων στρατείας, μόνον εἰς τὴν εὐρωστίαν τῆς ὑπαιθρου καὶ τὴν γενικωτέραν οἰκονομικὴν ἰσορροπίαν τοῦ Βυζαντίου. Οἱ ἀρχικῶς συλλαβόντες τὴν ἰδέαν καὶ οἱ συνεχισταί των, ἦσαν κατὰ πρῶτον πολεμισταί, ἀποβλέποντες εἰς ἀνόρθωσιν τῆς μαχητικῆς δυνάμεως τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐν ὑστέρᾳ δὲ μόνον μοίρᾳ ἐσκέπτοντο τὰς οἰκονομικὰς ὠφελείας τὰς ὁποίας θὰ ἦντλει ἐντεῦθεν ἡ χώρα.

Πράγματι ἡ τοπικὴ ὀργάνωσις τῆς στρατολογίας ἀπὸ ἐγκατεστημένων εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ τὰς ἀκραίας περιοχὰς χωρικοῦς, ἔχοντας καὶ ἴδιον συμφέρον ν' ἀμυνθοῦν τοῦ τόπου μὲ τὸν ὅποιον ἦτο συνυφασμένη ἡ τύχη καὶ τὸ μέλλον αὐτῶν καὶ τῆς οἰκογενείας των, ἢ ἐπιφυλακὴ ἥτις τοὺς ἠνάγκαζε νὰ εἶναι πάντοτε ἐτοιμοπόλεμοι, αἱ συνεχεῖς σχεδὸν πολεμικαὶ ἐξορμήσεις, ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὕλικοι καὶ ψυχολογικοὶ παράγοντες, ἔπλασαν ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς, ἀρίστους καὶ ἡσκημένους στρατιώτας, μὲ φρόνημα ἀκμαῖον, ἐμπνευσμένους τῆς Αὐτοκρατορίας πολεμιστάς, μαχομένους μὲ πάθος κατὰ τῶν ἀπίστων. Οἱ μακροὶ καὶ τραχεῖς

άγώνες, εἰς περιοχάς μακράν τοῦ κέντρου κειμένης, ἀνέπτυξαν ἀνθρώπους σκληροὺς εἰς τὴν μάχην, μὲ ψυχὴν ἀτρόμητον καὶ ἦθος ἀγέρωχον. Ἀπὸ τὴν ἀντιστατικὴν τῶν δυνάμιν ἐκρίνετο ἐν πολλοῖς αὐτὴ τῆς Αὐτοκρατορίας ἡ τύχη. Ἀπὸ τὴν ἀφοσίωσίν τῶν ἐξηρτᾶτο ἂν θὰ ἔμεναν κλειστά, καὶ φρουρούμενα τὰ σύνορα, ἢ θ' ἄνοιγαν διάπλάτα, ὁπότε θὰ ἐξεχύνοντο ἀνεμπόδιστοι εἰς τὸ ἐσωτερικόν οἱ εἰς τὰ μεθόρια παραμονεύοντες ἐχθροί, οἱ ζηλότυπα βλέμματα ρίπτοντες πρὸς τὰς πλουσίας τοῦ Βυζαντίου χώρας.

Ἡ τοπικὴ ὁμῶς στρατιωτικὴ αὐτὴ ὀργάνωσις, παρ' ὅλην τὴν αὐστηρὰν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα τῶν διοικούντων τὰ θέματα στρατηγῶν, περιεῖχε μοιραίως καὶ στοιχεῖά τινα ἀντικεντρικῆς ἐνεργείας, ἐξηγούμενα ψυχολογικῶς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰς μεγάλας ἐκ τοῦ κέντρου ἀποστάσεις. Ἐξέθρεψεν ὅθεν καὶ ἐμόρφωσε βαθμηδὸν τὸ σύστημα, τοπικὴν στρατιωτικὴν ἀριστοκρατίαν. Οἱ κατ' ἀρχὰς χωρὶς μεγάλην ἀκόμῃ ἐπιφάνειαν στρατηγοί, οἱ καστροφύλακες, οἱ φρούραρχοι τῶν ἄκρων, ἀναπτύσσονται μοιραίως εἰς κυρίους μικροφευδῶν, μὲ δεσμοὺς ἀκαθορίστου πολλὰκις περιεχομένου πρὸς τὸ κέντρον. Ὁ χρόνος, ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων, ἡ δύναμις τῆς ἀντιστάσεως, οἱ ἐπιτυχεῖς ὑπὲρ τοῦ Βυζαντίου καὶ κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἀγῶνες, συνέβαλον, ὥστε νὰ ἐξελιχθοῦν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸν 9ον καὶ 10ον αἰῶνα, διάφοροι στρατηγοί εἰς ἄρχοντας ἀτιθάσσους, ἐξουσιάζοντας μικράς ἢ μεγάλας ἐκτάσεις μὲ πλῆθος ἐπ' αὐτῶν στρατιωτῶν - χωρικῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον μάθει νὰ ὑπακούουν εἰς τοὺς ἄρχοντάς τῶν, διότι ἀπὸ αὐτοὺς ἐν πολλοῖς ἐξηρτῶντο καὶ αὐτοὶ εἰς τὰ μάτια τοὺς ἐξεπροσώπουν καὶ πράγματι ἦσαν ἢ ἐξουσία. Ἡ πειθαρχία τῶν μακρὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως δρώντων αὐτῶν στρατιωτικῶν, δὲν ἦτο πάντοτε ὑποδειγματικὴ. Ὅσοι τούτων ἦσαν φιλόδοξοι, ἱκανοί, δραστήριοι, ἢ καὶ μόνον ἄπληστοι, ἔτεινον εἰς αὔξησιν τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἐπιρροῆς τῶν. Διὰ φυσικῆς ἐπιλογῆς ἀνεδείχθησαν τινὲς τούτων εἰς δεσπόζοντας στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικοὺς παράγοντας. Εἰς τὸ στρατιωτικὸν αὐτὸ περιβάλλον, πρέπει ν' ἀναζητηθῇ ἡ ἀρχικὴ καταγωγὴ πλείστων ἐκ τῶν ἐπιφανῶν οἴκων τοῦ Βυζαντίου. Ἀντιπρόσωποί τινες τούτων ἔφθασαν μέχρι τοῦ θρόνου, ὅπως οἱ Φωκάδες, οἱ Ἀργυροί, οἱ Μελισσηνοί, οἱ Δούκα, οἱ Κομνηνοί, οἱ Παλαιολόγοι βραδύτερον, καὶ ἄλλοι περιφανεῖς στρατηγοί, λαμπρύναντες τὴν στρατιωτικὴν δόξαν τοῦ Βυζαντίου καὶ κυβερνήσαντες πολλὰκις αὐτό.

Σκοπός ὅλων τῶν ἐξελισσομένων εἰς δύναμιν καὶ πλοῦτον ἰσχυρῶν — εἴτε στρατιωτικοὶ εἶναι οὗτοι, εἴτε πολιτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἀκόμη ἀξιωματοῦχοι — διότι ρητῶς καὶ οὗτοι καταλέγονται μεταξὺ τῶν ἰσχυρῶν — εἶναι δι' ἐκμεταλλεύσεως τῆς ἐπιρροῆς των, ἐπίσης ὅμως καὶ τῆς κακοτυχίας τῶν ἀσθενῶν, ν' ἀπορροφήσουν, ἀντὶ εὐτελοῦς τιμῆματος τὰ μικροκτῆματα τῶν στρατιωτῶν — ἀγροτῶν καὶ νὰ μετατάξουν αὐτοὺς ἀπὸ ἐλευθέρους χωρίτας, εἰς δουλοπαροίκους πάλιν προσκεκολλημένους πλέον εἰς τὸ ἴδιόν των κτῆμα. Ἡ ἀνατροπὴ αὕτη τοῦ ἀγροτικοῦ καθεστῶτος, δὲν γίνεται βεβαίως ἄνευ ἀγῶνος. Ἐπὶ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος ἡ πάλῃ προσλαμβάνει μάλιστα αὐτόχρημα δραματικὸν χαρακτήρα. Πιθανὸν δὲ νὰ κατίσχυεν ἕκτοτε ἡ τάξις τῶν διασπαστικῶν τῆς ἐνότητος τῆς Αὐτοκρατορίας δυνατῶν ἐπαρχιακῶν στοιχείων, ἐὰν ἡ αὐθάδεια, ἡ πλεονεξία, ἡ ἀπληστία, ἡ ἀρπακτικότης αὐτῶν — εἶναι αὐτούσιοι αἱ λέξεις τῶν νεαρῶν, — δὲν εὕρισκον ἀντιμετώπους τῶν ἀντικρατικῶν φιλοδοξιῶν των, τοὺς τραχεῖς ἐκείνους καὶ σκληροὺς, ἀλλὰ μεγαλοπράγμονας ἐπὶ τῆς Μακεδονικῆς περιόδου Αὐτοκράτορας. Ὑπῆρξαν οὗτοι οἱ τελευταῖοι ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου ἐκπρόσωποι, ὅχι ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ τάξεως — πολιτικῆς ἢ στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας, μὲ φεουδαλικὰς τάσεις καὶ μονοπλεύρους ἀντιλήψεις συμφερόντων, ὅπως παρατηρεῖται κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας, — ἀλλὰ συνειδητοὶ φορεῖς τῶν καθολικωτέρων τῆς Αὐτοκρατορίας βλέψεων, εἰς ἃς συνηνοῦντο καὶ συνεχωνεύοντο ὅλαι αἱ πολιτικαὶ ἀντιλήψεις καὶ αἱ ροπαὶ τοῦ ἀκμάζοντος βυζαντινοῦ κράτους.

Τὴν τραχύτητα τοῦ ἀγῶνος δικαιολογεῖ τὸ βαθὺ συναίσθημα ὅτι τῆς Αὐτοκρατορίας τὰ θεμέλια καὶ ἡ ὀργανικὴ τῆς πολιτείας ὑγεία, ἀπειλοῦνται θανασίμως, ἐὰν δὲν κατασταλῇ ἡ πεισματικὴ προσπάθεια τῶν οἰωνδῆποτε κατὰ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἀντιδρώντων στοιχείων, νὰ σβήσουν, ἀπορροφῶντες μὲ τὴν δύναμίν τους τὸ μικρόκτῆμα τοῦ στρατιώτου, οἱ ὅποιοι ὅλοι ἔτειναν νὰ καταλύσουν τὴν ὄντοτητα τῆς εὐρυτέρας καὶ ρωμαλεωτέρας εἰς τὸ Βυζάντιον τάξεως. Μὲ πάθος οἱ δυναμικοὶ ἐκεῖνοι ἡγεμόνες, ποτισμένοι μὲ τὴν πίστην εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας, πλήττουν ἐπὶ ὀλόκληρον αἰῶνα μὲ ἀμειλίκτου αὐστηρότητος νόμους καὶ μέτρα ἀπηνόους διοικητικῆς βίας τὴν ἔμμονον αὐτὴν προσπάθειαν. Δὲν διστάζουν, αὐτοὶ οἱ ἄλλως συντηρητικοὶ τοῦ καθεστῶτος δικαίου Αὐτοκράτορες, ν' ἀνατρέψουν καὶ θε-

μελιώδεις ακόμη τῶν ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν Ρωμαίων ἐν ἰσχύει νομικῶν διατάξεων, ἀρκεῖ νὰ ἀποκαταστήσουν καὶ κατωχυρώσουν τὴν ἀπειλούμενην νομικὴν καὶ πραγματικὴν ὑπόστασιν τῶν ἀγροτῶν. Εὐτυχῶς σώζονται ἀκέραιαι αἱ περίφημοι ἐκεῖναι νεαραί, μὲ τὰ ἔτι περιφημότερα προοίμια τούτων, παλλόμενα ἀπὸ βαθὺ πάθος, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πληροφορούμεθα τὰ τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, ἀπείρως πληρέστερον καὶ ἀκριβέστερον, ἢ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους χρονογράφους, ἀφελεῖς πολλάκις τῶν γινομένων παρατηρητάς. Ἐξαίρουν οὖτοι ἐνίοτε ἐπουσιώδεις μόνον πλευρὰς τῆς συγχρόνου πολιτικῆς ζωῆς καὶ προτιμοῦν νὰ διατηρήσουν τὴν μνήμην ἀσημάντων πολλάκις γεγονότων, παραμελοῦν δὲ καίρια καὶ οὐσιώδη σημεῖα τῆς κοινωνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ περιεχομένου πάλης, τῶν ἐνδοξωτέρων χρόνων τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας.

Ἀπὸ ὑγιοῦς πολιτικῆς σκέψεως ὁρμώμενοι οἱ Αὐτοκράτορες ἐκεῖνοι, ἀκριβεῖς τηρηταὶ τῆς γνησιωτέρας βυζαντινῆς παραδόσεως, ἐπίστευον ὅτι μόνον μὲ ὕπαρξιν ὑγιοῦς καὶ ἐλευθέρου χωρικοῦ πληθυσμοῦ, ἀφωσιωμένου εἰς τὸ Κράτος συγκρατεῖται πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἰσορροπία, ἀσφαλιζέται ἄφθονος ἀπόδοσις εἰς τὴν παραγωγὴν τῆς ὑπαίθρου. Τὸ σημεῖον τοῦτο ἀπησχόλει συνεχῶς τὸ Βυζάντιον, διότι μόνον ὅταν ὑπῆρχεν αὕτη ἀπέκτα ἡ διοίκησις τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφαλείας καὶ αὐτοτελείας, ἀπηλλάσσετο δὲ ἡ αὕτη τῶν πάντοτε πολυπλόκων φροντίδων τοῦ ἐπισιτισμοῦ τῆς πρωτευούσης. Ἡ ὕπαρξις ἐπίσης ἐλευθέρου χωρικοῦ, ὑπέχοντος χάρις εἰς τὸ ἴδιόν του κτῆμα τὴν ὑποχρέωσιν τῆς στρατεύσεως, ἦτον ἡ προϋπόθεσις ὅτι καὶ θὰ παρέμενεν ἄθικτον τὸ ἀπ' αἰῶνων ἄριστα λειτουργοῦν σύστημα ἰθαγενοῦς στρατολογίας, ἐγγυώμενον στερεὰν πολεμικὴν ὀργάνωσιν, αὐτόματον δὲ καὶ ραγδαίαν κατὰ τόπους ἐπιστράτευσιν πρὸς ἄμυναν ἢ καὶ ἐπίθεσιν.

Κράτος μὴ δυνάμενον νὰ στηριχθῇ εἰς τοὺς πολυτίμους αὐτοὺς καὶ ἀπαραιτήτους διὰ τὴν ἐσωτερικὴν του σταθερότητα παράγοντας, μὴ φροντίζον μὲ τὰ μέσα ἐπιβολῆς ποὺ διαθέτει νομοθεσία καὶ διοικήσις, διὰ τὴν ἐξασφαλισμὸν εἰς τὰς εὐρυτέρας μάζας τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνὸς ἐλαχίστου τοῦλάχιστον οἰκονομικῆς ὑποστάσεως, μὲ δυνατότητα ἐξελίξεως, εἶναι ἀμειλίκτως ἐκτεθειμένον εἰς τὰς ἀπειλούσας ἀποσύνθεσιν ἐνεργείας τῶν εἰς κάθε κοινωνίαν ἀνθρώπων ἐλλοχευόντων διαλυτικῶν τῆς τάξεως στοιχείων.

Τὴν πολιτικὴν αὐτὴν σκέψιν, τῆς ὁποίας ἡ ἀξία δὲν ἐγήρασε, ἐκφράζει ἐπιγραμματικῶς καὶ μὲ ἀσυνήθη δραστικότητα ἡ Νεαρά V τοῦ ἔτους 935 τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπνοῦ: «Ἡ γὰρ τῶν πολλῶν κατοίκησις, πολλὴν δείκνυσι τῆς χρείας τὴν ὠφέλειαν, τὴν τῶν δημοσίων συνεισφορὰν, τὴν τῶν στρατιωτικῶν λειτουργημάτων συντέλειαν, ἃ πάντα ἀπολείπει τοῦ πλήθους ἐκλελοιπότης...». Δι' αὐτό, προσθέτει ἡ αὐτὴ Νεαρά, «χρὴ τοὺς τῆς πολιτικῆς ἀσφαλείας ἐχομένους καὶ τὸ ταρακτικὸν ἀποτρίβεσθαι καὶ τὸ βλαβερὸν ἀπωθεῖσθαι καὶ τὴν τοῦ κοινοῦ συνιστᾶν ὠφέλειαν».

Καὶ τὴν γραμμὴν αὐτὴν, χωρὶς παρέκκλισιν τινα εὐρίσκομεν χαραγμένην εἰς σειρὰν ὅλην νομοθετικῶν μέτρων, εἰς τὰς Νεαράς τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπνοῦ, τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, τοῦ Ρωμανοῦ Β', τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τοῦ μεγάλου Βασιλείου Β', αἵτινες εὐτυχῶς περιεσώθησαν ὅλαι, μαρτυροῦσαι βαθεῖαν πολιτικὴν σύνεσιν καὶ ὑγιᾶ κυβερνητικὴν ἀντίληψιν.

Μὲ τὸ πολύτιμον αὐτὸ ἔμψυχον ὕλικόν, τὸ ὁποῖον μὲ τόσῃν στοργῇ, ἀλλὰ καὶ τόσῃν σύνεσιν περιέθαλπον οἱ σπουδαιότεροι τοῦ Βυζαντίου ἡγεμόνες, τοῦ ὁποῖου τὴν πολεμικὴν ἀξίαν εἶχε πλάσσει ψυχολογικὴ παρασκευὴ καὶ ἐπίμονος ἄσκησις ἐπὶ μακρὰν σειρὰν γενεῶν, συνέτριψαν, πολεμοῦντες μὲ φανατισμὸν οἱ μεγάλοι τοῦ 10ου αἰῶνος Αὐτοκράτορες, τὰς ἐπανελημμένας καὶ πεισματικὰς ἀπὸ βορρᾶ κινουμένας βουλγαροσλαβικὰς πολεμικὰς ἐπιθέσεις, περιέλαβον εἰς τὸν ἔλεγχόν των τὰς μέχρι Δουνάβεως περιοχάς, ἀνέκτησαν ὅσας ἑλληνικὰς χώρας οἱ Ἄραβες εἶχον διὰ τῆς βίας τοῦ πολέμου ἀφαιρέσει, ἐδημιούργησαν δὲ Βυζάντιον πολιτικῶς ἄκαμπτον καὶ στρατιωτικῶς σταθερῶς ὁργανωμένον, μὲ συμπαγῇ ἐδαφικῶν ὄγκον ἐν συνεχείᾳ ἐκτεινόμενον ἀπὸ τοῦ Ἀδρίας πρὸς δυσμὰς, μέχρι Ἀρμενίας πρὸς ἀνατολάς.

Ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος, ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ τούτου ἀκμὴ ὑπῆρξεν ἀπαράμιλλος. Βεβαίως κατὰ τοὺς αἰῶνας αὐτοὺς τῆς ἀνιούσης δυνάμεως τοῦ Βυζαντίου καὶ ἄλλοι παράγοντες, εἰδικῶς δὲ ἡ ἐμπορικὴ κυριαρχία εἰς τὸν Εὐξείνιον καὶ τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον, ἡ μὴ ἀμφισβητουμένη θαλασσοκρατία του ἐν γένει, ἐδημιούργουν γενικῶς εὐνοϊκὸν δι' αὐτὴν ἰσοζύγιον, προσκαίρως μόνον κλονιζόμενον. Συνέβαλλεν ὁμῶς οὐσιαστικῶς εἰς τοῦτο καὶ ἡ ἐπιδιω-

χθεῖσα αὐτάρκεια, ἐνισχυθεῖσα διὰ τῆς προστασίας τῶν τόπων στρατείας, τῶν μικροκτημάτων δηλ. τῶν στρατιωτῶν - γεωργῶν. Ἡ αὐτάρκεια αὕτη ἐλευθέρωσε τὴν ἔχουσαν τότε τὴν φροντίδα τῆς ἐγκαίρου παραγγελίας σιτοφορτίων δημοσίαν διοίκησιν, ἀπὸ τὸν ἐφιάλτην, πότε, ἀπὸ ποῦ καὶ πῶς, θ' ἀγοράζῃ τὰς ἀναγκαίας ποσότητας τροφίμων ἀπὸ τὰς παραγωγοὺς χώρας ἐξάγουσα πρὸς τοῦτο χρυσόν.

Καὶ τῆς θαυμαστῆς αὐτῆς ἰσορροπίας, δεῖγμα ἄψευδές ἔχομεν εἰς τὴν καθ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς αἰῶνας, καθ' οὓς συνεχεῖς διεξῆγε τὸ Βυζάντιον πολέμους, καθ' οὓς ἡ διπλωματία τῆς δὲν ἐφειδωλεύετο τὸ χρῆμα διὰ ν' ἀποκτᾷ φίλους ἢ νὰ ἐξουδετερώνῃ ἐχθρούς, καθ' οὓς συνετήρει ναυτικὴν ἀπέναντι ὅλων ὑπεροπλίαν, καθ' οὓς ἄφθονα ὑπῆρξαν τὰ κτίσματα, τὰ δημόσια ἔργα καὶ τὰ οἰκοδομήματα μὲ τὰ ὁποῖα μεγαλοπρεπεῖς Αὐτοκράτορες ἐλάμπρυναν τὴν βασιλείαν των, δεῖγμα — λέγω — ἄψευδές τῆς ἐνεργητικῆς οἰκονομίας τοῦ Βυζαντίου εἶναι τὸ γεγονός τῆς μέχρι τοῦ 11ου αἰῶνος διατηρήσεως ἀκεραίας τῆς ἀξίας τοῦ χρυσοῦ τῆς νομίσματος. "Αθικτον τοῦτο εἰς τὴν εἰς χρυσόν περιεκτικότητα, ἦτον ἀσφαλές μέτρον ἀξίας μὲ μὴ ἀμφισβητουμένην ἐξοφλητικὴν ἱκανότητα. Μὲ τὸ ἀδιάσειστόν του διεθνὲς κύρος ἐκυκλοφόρει ἀνέτως ἀνὰ τὴν τότε γνωστὴν οἰκουμένην. Τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξε κατὰ τοὺς αἰῶνας αὐτοὺς ἡ χώρα πρὸς ἣν πανταχόθεν συνέρρεον, ἐλκυόμενα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν τῆς σταθερότητα, τὰ πολύτιμα μέταλλα, θησαυριζόμενα ἢ κυκλοφοροῦντα, ἀλλὰ συνεχῶς ἐπανερχόμενα καὶ γονιμοποιοῦντα τὴν ἀπέραντον Αὐτοκρατορίαν. «Πολυτάλαντον ἑαυτῷ τὸν ὄλβον τῆς Βασιλείας πεποίηκε» λέγει ὁ Ψελλὸς εἰς τὸν βίον Βασιλείου Β', «ἐς γὰρ μυριάδας εἴκοσι ταλάντων ἔμπλεω τὰ τῶν ἀνακτόρων ταμεῖα πεποίηκε». Ἀποθησαύρισις χρυσοῦ μερίμνη τῶν Αὐτοκρατόρων, διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ Κράτους, δὲν ἀπαντᾷ ἔκτοτε εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου.

Μετὰ τὸν θάνατον Βασιλείου τοῦ Β'. ἐγκαταλείπεται ἀπὸ τοὺς μετρίους, ἀθλίους καὶ ἀδυνάτους αὐτοῦ διαδόχους, ἡ πολιτικὴ τῆς ἀμύνης τοῦ Κράτους κατὰ τῶν διασπαστικῶν τῆς συγκεντρωτικῆς αὐτοῦ ἐξουσίας στοιχείων. Ἡ ἀξιοθρήνητος τῆς πολιτικῆς ἀριστοκρατίας εἰρηνόφιλος πολιτικὴ ἀπὸ τὴν δυναστείαν τοῦ Δούκα, κατευθυνόμενη ἐν πολλοῖς ἀπὸ τοὺς διανοουμένους κύκλους τοῦ Βυζαντίου, παραμελεῖ

καί παραλύει συστηματικῶς καί ἀπὸ δυσπιστίαν πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ στρατοῦ, κάθε στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν.

Ἡ Ἐκκλησία ἔχουσα ἀπέναντί της ἀσθενὲς μόνον κράτος, χωρὶς κύρος, αὐξάνει τὴν μυστικὴν της ἐπίδρασιν. Διαγράφεται ἔκτοτε ζωηρότερα διείσδυσις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πνεύματος εἰς τὴν ἐπίσημον πολιτικὴν. Ἐκκλησιαστικαὶ ἀπόψεις ἐπηρεάζουν καὶ κατευθύνουν πολλάκις αὐτὰς τὰς σκέψεις καὶ ἐνεργείας τῶν Κυβερνήσεων. Παραλλήλως αὐξάνει αὕτη τὴν εἰς παντὸς εἶδους πλούτου δυνάμιν της, ἰδίως δὲ ἐπεκτείνει εὐρύτατα δι' ἀπορροφήσεως ἀγροκτημάτων τὴν ἀπέραντον γεωκτησίαν της.

Οἱ ἰσχυροὶ τῶν ἐπαρχιῶν τοπάρχαι, τοὺς ὁποίους συνεκράτει ἡ συνέθλιβεν ἡ σκληρὰ πολλάκις χεὶρ τῶν Αὐτοκρατόρων, φορέων τῆς μοναδικῆς εἰς τὸ Κράτος ἐξουσίας, ἐξελίσσονται εἰς φεουδάρχας ἡμικυριάρχους, οἵτινες ἀνεμποδίστως αὐξάνουν τὴν ἐπὶ τῆς γῆς ἐξουσίαν των, ἀφ' οὗ οὐδεμία πλέον προστατευτικὴ τῶν μικροκτηματιῶν πολιτικὴ ἀκολουθεῖται. Ἀπὸ ἔνδειαν, ἐγκατάλειψιν καὶ φορολογικὴν πίεσιν, ἀπεμπολοῦν οἱ χωρικοί, γῆν καὶ ἐλευθερίαν, ὅπως παραστατικώτατα γράφει ὁ Κίνναμος σ. 275 «ἡ τοῦ ζῆν ἀπαραίτητος τοῖς ἀνθρώποις ἀνάγκη, πολλά τε κακὰ τοῦ βίου ἐκαινοτόμησεν. Ἀλλὰ δὴ μισθοῦ τὴν ἐλευθερίαν ἀποθέσθαι πολλάκις ἀναγκάζει».

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀνταγωνιστικοὶ παράγοντες ἀρχίζουν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος νὰ καθίστανται αἰσθητῶς ἐνεργοί. Σπάζουν οὕτοι ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν θαυμαστὴν πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν ὁμοιογένειαν, ἣτις ἐχαρακτήριζε τὸ Βυζάντιον, μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν μακρῶν περὶ τὰς αἱρέσεις φανατικῶν ἐρίδων. Τὸ φυλετικὸν ἀνακάτωμα δὲν ἐμπόδισε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς νὰ ὑπάρχῃ συμπαγὴς ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἐνότης, τῆς ὁποίας ὑψίστη ἔκφρασις ἦτον ἡ Αὐτοκρατορία. Αὕτη χαλαροῦται ἐφεξῆς, ὁ θρόνος δὲ περιέρχεται, ἢ κυριολεκτικώτερον κατακτάται, ἀπὸ ἰσχυροὺς τῶν ἐπαρχιῶν φεουδαρχικοὺς οἴκους, τοὺς Κομνηνοὺς, τοὺς Ἀγγέλους, τοὺς Παλαιολόγους, τοὺς Καντακουζηνούς. Οἱ Αὐτοκράτορες οὗτοι ἐσωτερικῶς εἶναι πλέον ἐκπρόσωποι ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀντιλήψεως, καὶ τὰ συμφέροντα τῶν ὀπαδῶν ταύτης προάγουν, ἐπὶ θυσίᾳ τῶν ἀντιθέτων. Τὸ γενικὸν συμ-

φέρον της Αυτοκρατορίας καὶ ἡ ἐσωτερικὴ εἰρήνη, δὲν ταυτίζονται πάντοτε μὲ τὰς ἐπιδιώξεις τῆς οὕτω ρυθμιζομένης ἐπισήμου πολιτικῆς.

“Ολοὶ τοὺς προσπαθοῦν νὰ ἐνισχύσουν τὴν δύναμιν τῆς τάξεως ἐξ ἧς προέρχονται. Καὶ ἡ τάξις αὕτη τῶν ἀρχόντων, εἴτε πολιτικοὶ εἶναι οὗτοι, εἴτε ἐκκλησιαστικοί, εἴτε στρατιωτικοί, ζητεῖ νὰ ἐξασφαλισθῇ δι’ ἰδιοποιήσεως εὐρείας ἐκτάσεις γαιῶν, μὲ πλῆθος ἐπ’ αὐτῶν δουλοπαροίκων. “Ολοι εἶναι κεκρυγμένοι ἀντίπαλοι τῆς προστασίας τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας. Δὲν παρεμβάλλεται ἐπομένως πλεόν οὔτε νομικόν, οὔτε πραγματικόν ἐμπόδιον εἰς τὴν ἀπορρόφησιν μικροκτημάτων καὶ δημιουργίαν ἀπεράντου γεωκτησίας, μὲ παρακολούθημα ἀναγκαῖον τὴν μετατάξιν τῶν τέως ἐλευθέρων χωρικῶν εἰς ἀκτήμονας καλλιεργητὰς δεσμευμένους ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ἡ ἐξουσίασις τῆς γῆς τείνει ἔκτοτε νὰ συγκεντρωθῇ εἰς χεῖρας τῶν ὀλίγων. Οἱ ἀγρόται στερηθέντες τῆς προσωπικῆς των καταστάσεως, ἐξαρτῶνται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀπὸ τοὺς ἀκωλύτως ἐξελιχθέντας χωροδεσπότης, ἰδιοτελεῖς πλεόν προστάτας των, ἀπὸ αὐτὴν δὲ τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων, ἀποβλέποντας εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατόν μείζονα ἀνάπτυξιν τῆς ἰδίας των ἐξουσίας.

Τὸ κράτος παραλλήλως, συνεπεία τῆς προΐούσης του ἐξαρθρώσεως καὶ τῆς οὐσιαστικῆς δεσποτείας τῶν ἰσχυρῶν ἐπ’ αὐτοῦ, δὲν παρεμβαίνει πλεόν ἐκτὸς σπανίων ἐξαίρέσεων, ὅπως ἐπὶ Ἰωάννου καὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, ὑπὲρ τῶν ἀγροτῶν, τῶν ὁποίων οἱ ἄμεσοι πρὸς τὸ κράτος δεσμοὶ παραλύνουν. Διοικητικὴ, δικαστικὴ ἐν μέρει δὲ καὶ φορολογικὴ δικαιοδοσία, ἀσκεῖται μὲ προΐουσαν ἀπορρόφησιν τῶν δημοσίων ἐξουσιῶν, ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους φεουδάρχας, κυρίου μικρῶν ἢ μεγάλων «προνοιῶν», ὅπως λέγεται ὁ νέος θεσμός. Ἀντικείμενον τῆς παραχωρήσεως τούτων εἶναι ἡ ἄσκησις διαφόρων προνομίων χαρακτηρὸς καθαρῶς πολιτικοῦ, ὅχι ὅμως καὶ ἄνευ οὐσιαστικοῦ οἰκονομικοῦ περιεχομένου.

Ἀποτελέσματα τῆς γοργῶς κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας προΐουσης ἐξελίξεως εἶναι ὅτι:

Οἰκονομικῶς ἡ ἀποδοτικότης τῆς γῆς βαίνει σαφῶς μειουμένη, ἐξαναγκάζουσα τὸ Βυζάντιον εἰς προμηθείας ἔξωθεν καὶ δι’ αὐτὸν τὸν ἀνεφοδιασμόν τῆς βασιλευούσης. Καταπίπτει ὅμως ἐπίσης καὶ ἡ ἀνθρωπίνη

ποιότης τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου. Ὁ καλλιεργῶν, κανέν δὲν ἔχει πλέον συμφέρον νὰ ἐπιμεληθῇ τὸ ξένον πρὸς αὐτὸν κτῆμα. Τὸν χωρικὸν δὲν τὸν τραβᾷ πλέον ἡ γῆ, ἡ ὁποία δὲν ἤμπορεῖ νὰ τοῦ ἀνήκει καὶ ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν προσμένει τίποτε. Σβῆνει δηλ. εἰς τὸ παρακμάζον Βυζάντιον, τὸ γονιμώτερον καὶ ἀσφαλέστερον τῆς συντηρήσεως ἔνστικτον, ἡ ἔλξις πρὸς τὴν γῆν τοῦ μὲ αὐτὴν ζῶντος ἀνθρώπου.

Δι' αὐτὸ βαθμηδὸν ἐρημοῦται ἡ ἄλλοτε ἀνθηρὰ ὑπαίθρος. Ἀπέραντοι ἐκτάσεις μένουν χέρσαι, σχηματίζεται δὲ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ρεῦμα πρὸς τὰ ἀστικά κέντρα Κωνσταντινούπολιν, Θεσσαλονίκην, Ἀδριανούπολιν, τῶν ὁποίων αὐξάνει ὁ ἄνεργος ὄχλος. Ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς (εἰς τὴν Ἱστορίαν του II σ. 673) καὶ ὁ Καντακουζηνὸς εἰς πολλὰ σημεία τῆς ἐν εἴδῃ Ἀναμνήσεων ἐξιστορήσεως τῆς περιπετειώδους τοῦ πολιτικῆς ζωῆς, καὶ οἱ δύο δόκιμοι ἱστορικοὶ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ οἱ δύο τοὺς σαφῶς ἀντιδραστικοί, γέμουν εἰς τὰ ἔργα των στυγνῶν εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι ἀφήνουν θλιβερωτάτην ἐντύπωσιν περὶ τῆς ὑλικῆς καὶ ἠθικῆς καταπτώσεως τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν.

Δημοσιονομικῶς μακρὰ σειρὰ χρυσοβούλλων, φθάνουσα μέχρι τῶν ἐσχάτων χρόνων, δημιουργεῖ μὲ φορολογικὰς ἀτελείας ἀτελείωτον τάξιν προνομιούχων, — χρυσοβουλλάτων. Μεγαλοκτηματίαι, κύριοι προνοιῶν, μοναί, αἵτινες συγκεντρώνουν ἀπέραντα κτήματα εἰς διάφορα μέρη τῆς ἐπικρατείας, προερχόμενα εἴτε ἐκ δωρεῶν εἰς τὰς ὁποίας προβαίνουν οἱ πιστοὶ διὰ τὴν «σωτηρίαν τῆς ψυχῆς των», εἴτε διὰ συστηματικῆς ἀπορροφῆσεως μικροκτημάτων ἀνηκόντων εἰς περιπίπτοντας εἰς ἔνδειαν ἀγρότας, εἶναι κύριοι τοῦ μεγίστου τμήματος τῆς γῆς. Κάκιστα ἢ καὶ διόλου καλλιεργουμένη αὕτη, παραμένει ἄγονος, συντελεῖ δὲ εἴπερ τις καὶ ἄλλη ἢ ἀντιοικονομικὴ αὕτη μορφή τῆς ἐπὶ τῆς γῆς σχέσεως τῶν ἀνθρώπων, εἰς τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ πλούτου ἀπὸ τὴν πλουσίαν ἄλλοτε Ἀνατολήν. Κατὰ τινας ὑπολογισμοὺς τὰ $\frac{2}{3}$ τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἐδάφους εἰς τοὺς χρόνους τοῦ καταρρέοντος Βυζαντίου, εἶναι ἀσύδοτος μοναστηριακὴ γῆ.

Νοεῖται οἴκοθεν ὅτι ἡ κατάστασις αὕτη ἔχει τὸν ἀντίκτυπόν της εἰς τὰς δημοσίας εἰσπράξεις — ἄλλοτε στηριζομένης ἐν πολλοῖς εἰς τὰς ἐκ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς προσόδους. Τὴν ταμιακὴν στενοχωρίαν

αυξάνει επίσης ή πτώσις τῶν ἐξ εἰσαγωγικῶν τελῶν ἐσόδων, λόγω τοῦ περιοριζομένου συνεχῶς ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, ἀπορροφουμένου ἀπὸ τὰς προνομιούχους παροικίας τῆς Βενετίας καὶ Γενούης ἰδίως. Τὰ κέρδη καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἱκμὰς τῆς χώρας, φεύγουν ἀπὸ τὸ κουρασμένον Βυζάντιον καὶ πλουτίζουν τοὺς ξένους ἐκμεταλευτὰς αὐτοῦ. Μοιραία συνέπεια ὅλης αὐτῆς τῆς ἐλλεινότητος εἶναι ὅτι ἡ κατάστασις γίνεται χρονίως παθητική. Τὰ εἰς πολύτιμα μέταλλα ἄφθονα ἄλλοτε ἀποθέματα ἐκρέουν πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ ἀπ' αἰώνων ἀκέραιον εἰς τὴν ἀξίαν του βυζαντινὸν νόμισμα κάμπτεται εἰς τὴν ἀξίαν του. Ἡ κιβδηλεία, δηλ. ἡ μείωσις τῆς εἰς χρυσὸν περιεκτικότητος τοῦ νομίσματος, μὲ διατήρησιν τῆς ὀνομαστικῆς τούτου ἀξίας ἐπιβαλλομένης εἰς τὰς ἐσωτερικὰς συναλλαγάς, — εἶδος πληθωρισμοῦ καὶ ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας, γίνεται συνήθως μέθοδος δημιουργίας φαινομενικοῦ χρήματος. «Ἀργύριον ἀδόκιμον εἰς νόμισμα κέκοφεν» γράφει ὁ Χωνιάτης σ. 83. Φθίνει τότε ἀθεραπεύτως τὸ Βυζαντινὸν νόμισμα καὶ σβήνει τὸ ἄλλοτε ὑπερήφανον κῦρὸς του.

Ἴσως ὅμως βαθύτερον φθείρει τὴν ἀντιστατικὴν δύναμιν τοῦ Βυζαντίου τὸ γεγονός ὅτι, ἡ στρατολογικὴ ὀργάνωσις δὲν συνδέεται πλέον μὲ τὴν οἰκονομικὴν ἄρθρωσιν τῆς ὑπαίθρου καὶ τὴν ὕπαρξιν μυριάδων ἐλευθέρων ἀγροτῶν. Τὰ στρατιωτόπια, μὲ ἀντίστοιχον ὑποχρέωσιν στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, σβήνουν, ἀποσυντίθενται, διότι δὲν τὰ προστατεύει πλέον ἡ νομοθεσία. Ἡ πολεμικὴ τάξις ἀκολουθεῖ ἐφεξῆς τὰς μεθόδους τῆς ξένης μισθοφορίας, ἥτις ἐξελίσσεται ὡς ἡ κυρία βάσις τῆς συνθέσεως τοῦ στρατεύματος.

Ὑπῆρξε τοῦτο βαρὺ πλήγμα κατὰ τῆς ἀμυντικῆς θέσεως τοῦ Βυζαντίου. Κατὰ τὴν ἀποφασιστικὴν διὰ τὴν τύχην αὐτοῦ περίοδον, ἥτις ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνος, ὅταν οἱ Σελτζοῦκοι Τοῦρκοι ἀπὸ Ἀνατολῶν, ἀπὸ δυσμῶν δὲ οἱ Νορμανδοί, δι' ἐπιμόνων ἐξορμήσεων, ἠπείλουν αὐτὴν τὴν ὕπαρξιν του, δὲν διέθετε πλέον τὸ Βυζάντιον τὴν παλαιὰν στερεὰν στρατιωτικὴν σύνθεσιν, μὲ ἀφωσιωμένα ἰθαγενῇ στρατεύματα προερχόμενα ἀπὸ χωρικοὺς πληθυσμοὺς ἐκ μακρᾶς παραδόσεως συνυφασμένους μὲ τὰς τύχας τῆς Αὐτοκρατορίας, πιστοὺς δὲ τῆς ὀρθοδοξίας ὑπερασπιστάς. Αἱ μακρυναὶ περιοχαί, χωρὶς πλέον ἰδίαν τοπικὴν στρατολογίαν, ἀπεγυμνώθηκαν, ἔμειναν δὲ οὐσιαστικῶς ἄνευ ἀμύνης αἱ ἐκτεθειμέναι εἰς συνεχεῖς τουρκικὰς ἐπιδρομάς, ἀνατολικώτεραι μικρα-

σιατικά ἐπαρχίαι. Ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἔμμονον ἀντιστρατιωτικὴν πολιτικὴν, τὴν ἐμπαθῶς πολεμήσασαν τὴν κατὰ τόπους στρατεύειν καὶ τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν τῶν ἀκράϊων πληθυσμῶν, ὀφείλεται ἡ δραματικὴ ἡττα τοῦ Ρωμανοῦ Διογένη τὸ 1071. Μοιραία χρονολογία εἰς τὰ πεπρωμένα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀπὸ τὰ μὴ φρουρούμενα πλέον σύνορα, ἐξορμοῦν οἱ Τοῦρκοι, κατακτοῦν ἐν βραχυτάτῳ χρόνῳ τὴν οὐσιαστικῶς ἀνυπεράσπιστον Μικρὰν Ἀσίαν, δηλ. τὴν πλουσιωτέραν περιοχὴν, ἀπὸ τῆς Ἀρμενίας μέχρι τῶν ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου, ἐξολοθρεύουν κατὰ σύστημα τὸ πλεῖστον τοῦ ἐκεῖ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἀρχίζουν, χωρὶς ἀνάπαυλαν συνεχεῖς καὶ πείσμονας κατὰ τοῦ Βυζαντίου κρούσεις.

Μὲ μισθοφορικὰ στρατεύματα, ἀποτελούμενα ἀπὸ κάθε εἵδους τυχοδιώκτας καὶ κάθε φυλῆς ἀποβράσματα, κακῶς πλαισιωμένα, κακῶς διαितώμενα (μαρτυροῦν τοῦτο οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι), χωρὶς φανατισμόν, δαπανηρὰ ἐπὶ πλέον καὶ ἀναξιόπιστα, πῶς ἦτον δυνατόν ν' ἀνθέξῃ τὸ Βυζάντιον εἰς συνεχεῖς ἐξορμήσεις βαρβάρων λαῶν φανατικῶν, σκληρῶν, οἱ ὅποιοι σκοπὸν εἶχον τὴν κατάκτησιν πλουσίας χώρας, τὴν λήστευσιν δὲ καὶ τὸν ὀλεθρον τοῦ πληθυσμοῦ; Τί δύναμιν ἀντιστάσεως ἤμποροῦσε πλέον νὰ ἔχῃ ὁργανισμὸς Κράτους μὲ λαόν, ἀπὸ τὸν ὅποιον τὸ κρατοῦν σύστημα ἔσβησε κάθε πολεμικὸν μένος, Κράτους τὸ ὅποιον δὲν ἔχει πλέον ἀσφαλὲς ἔρεισμα τοὺς ἄλλοτε ἀφωσιωμένους τῆς ὑπαίθρου πληθυσμούς, βάσιν τῆς ἄλλοτε πολεμικῆς ὀργανώσεως τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ πηγὴν ἀνεξαντλήτου ὑγείας καὶ ρώμης; Ψυχικὴ ἐπαφὴ τοῦ στοιχείου αὐτοῦ μὲ τὴν Αὐτοκρατορίαν ἔπαυσε πρὸ πολλοῦ νὰ ὑφίσταται. Μαρτύριον τούτου εἶναι ὅτι οἱ πόλεμοι τῶν τελευταίων ἑκατονταετηρίδων, μὲ κύριον στόχον τοὺς φορεῖς τοῦ Ἰσλαμισμοῦ Τοῦρκους, συνεχῶς βαθύτερον εἰσδύοντας εἰς τὰ ζωτικότερα σημεῖα τῆς Αὐτοκρατορίας, ἦσαν ἐν τούτοις πόλεμοι διεξαγόμενοι ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορίαν μὲ μισθοφόρους, χωρὶς κανένα φανατισμόν καὶ χωρὶς ψυχικὴν συμμετοχὴν τοῦ πληθυσμοῦ. Ὄταν Κωνσταντῖνος ὁ 11ος ἡμύνετο ἀπεγνωσμένος ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τῆς Βασιλευούσης, μόλις 4 χιλ. μαχηταὶ εὐρέθησαν πέριξ του καὶ μετὰ τούτων πολλοὶ ἦσαν ξένοι. Κατὰ τοὺς χρόνους ὁμῶς ἐκείνους πλέον τῶν 100 χιλ. ἀλκίμων νέων ἀπεσύροντο εἰς τὰς μονὰς διὰ ν' ἀσκητεύσουν, οὐδεμίαν πίστιν πλέον τρέφοντες πρὸς ὅ,τι εἶχε μείνει ἀπὸ τὸ Βυζάντιον.

Εἰς τὴν καμπὴν τῆς Ἑλληνικῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας, ἣτις ἀρχίζει μὲ τὸν 7ον αἰῶνα καὶ διαγράφει ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος βραδέως τὴν ἀνιούσαν εἰς τὸ Βυζάντιον, μέχρι τῆς ἐπὶ Βασιλείου Β'. ἀνόδου εἰς τὸ κατὰ κόρυφον δόξης καὶ μεγαλείου, ἓνα τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν ποὺ διακρίνουν τὴν μακρὰν καὶ εὐτυχῇ αὐτὴν περίοδον, εἶναι ἡ φανερά καὶ μὲ πάθος συνεχιζομένη πολιτικὴ τῆς προστασίας τοῦ μικροαγρότου στρατιώτου τὴν ὑπαρξιν, συντήρησιν, καὶ προαγωγὴν τούτου, θεωρεῖ ἡ πολιτικὴ ἐκείνη ὡς τὸ θεμέλιον τῆς στρατιωτικῆς, κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἰσχύος τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐπικρατεῖ κατὰ τοὺς αἰῶνας αὐτοὺς τῆς προΐουσας Βυζαντινῆς ἐξελίξεως, ἡ ὑποχρεωτικὴ στράτευσις τοῦ ἰθαγενοῦς ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ζῶντος καὶ ἐργαζομένου μὲ ὠρισμένην μορφήν ἀγροτικῆς οἰκονομίας.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος, ἀρχίζει νέα ἱστορικὴ καμπή, ἡ καμπή ἢ ἄγουσα πρὸς τὴν κατιούσαν, μέχρι τῆς ἀλώσεως. Τοὺς χρόνους αὐτοὺς τῆς βραδείας παρακμῆς, πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ στρατιωτικῆς — ἐξαιρέσει τῆς ἐπὶ Κομνηνῶν ἀναλαμπῆς — χαρακτηρίζει φανερά προστασία τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας μὲ συγκέντρωσιν τῆς γῆς εἰς χεῖρας τῶν ὀλίγων, καὶ ραγδαία ἀπαθλίωσις τῆς ὑπαίθρου, ἄνευ πλέον συσχετίσεως τῶν κατοίκων ταύτης μὲ στρατιωτικὴν τινα ὑποχρέωσιν. Ἡ ἀντίδρασις κατὰ τῶν σωτηρίων μέτρων τῆς Μακεδονικῆς ἰδίᾳ δυναστείας, ἔχει ἐπικρατήσῃ καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν. Λησμονοῦνται ὅλαι αἱ ὑγιεῖς ἀρχαὶ τῶν μεγάλων χρόνων δι' ὧν ἡσφαλίσθη κραταιὰ κεντρικὴ ἐξουσία, ἰσορροπία ἐσωτερικῶν δυνάμεων, στρατὸς ἀφοσιωμένος καὶ ζωντανὴ καὶ προοδευτικὴ παραγωγικὴ κίνησις. Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ ἐξ ἄλλου ἀδέσμευτος σχεδὸν καὶ ἀκαθοδήγητος, κλυδωνίζεται εἰς βάρος τῶν τάξεων αἵτινες ἐγκαταλειφθεῖσαι εἰς τὴν τύχην των, δὲν ἔχουν μόναι των τὴν δύναμιν νὰ προστατεύσουν ἑαυτάς. Εἶναι οἱ θλιβεροὶ χρόνοι τῆς εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς ἀναρχίας.

Ἀπὸ τὴν μακραίωνα πάλιν, ἡ ὁποία ἀπέβη ὀξυτάτῃ ἰδίᾳ ἐπὶ Μακεδόνων, μεταξὺ Κράτους ἀφ' ἑνός, τοπικῶν ἀρχόντων καὶ Ἐκκλησίας, ὡς οἰκονομικῆς δυνάμεως ἀφ' ἑτέρου, ἐξῆλθεν ἡττημένον τὸ Κράτος. Ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ ἰσχυροὶ χωροδеспόται, διασπαστικοὶ τῆς πολιτικῆς ἐνότητος παράγοντες, κατέκτησαν μὲ πείσμονα καὶ συνεχῇ προσπάθειαν,

οικονομικήν ἐπικράτησιν, συγκεντρώσαντες ὅ,τι κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἐξέφραζε σαφέστερον τὴν ἔννοιαν τοῦ πλούτου, τὴν κυριότητα δηλ. ἐπὶ τῆς γῆς, ἢ τῆς ὁποίας ἐξουσίαις, ἡσφάλιζε ταυτοχρόνως καὶ πράγματι αὐτοτέλειαν ἔναντι τῆς πολιτείας. Ἀπεγυμνοῦτο αὕτη οὕτω κάθε μέσου ἐπιβολῆς. Ἐκκλησία καὶ χωροδεσμότης — τὸ τονίζουν αἱ νεαραὶ — ἴδια τέλη ἕκαστος διώκοντες, συνετέλεσαν εἰς κατάλυσιν¹ τῆς σωτηρίας ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν εἶχε θέσει ὡς βάσιν πολιτικῆς ἐσωτερικῆς σταθερότητος καὶ κοινωνικῆς τάξεως, ἡ σοφὴ κυβερνητικὴ διαίσθησις τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ εἰς τὴν Νεαράν τοῦ ἔτους 935, βάσιν, τῆς ὁποίας ἡ ὀρθότης ἰσχύει πάντοτε διὰ κάθε εὐνομούμενην πολιτείαν: «Ἡ γὰρ τῶν πολλῶν κατοίκησις πολλὴν δείκνυσι τῆς χρείας τὴν ὠφέλειαν, τὴν τῶν δημοσίων συνεισφοράν, τὴν τῶν στρατιωτικῶν λειτουργημάτων συντέλειαν, ἃ πάντα ἀπολείψει τοῦ πλήθους ἐκλελειπότης». Καὶ οἱ δύο παράγοντες, ἕκαστος εἰς τὸν τομέα του, ἀπερρόφησαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν οὐσίαν τοῦ Κράτους. Ἐκαστος, ἥσκησε τὸ μέρος τῆς ἐξουσίας ποῦ ἰδιοποιήθη, σύμφωνα μὲ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα του καὶ τοὺς σκοποὺς οὓς ἐπεδίωκε. Ἀλλὰ τοὺς μὲν κοσμικοὺς ἄρχοντας καὶ μεγάλους γεωκτῆμονας τοὺς συντελέσαντας εἰς διάσπασιν τῆς ἐνότητος τῆς Αὐτοκρατορίας ἀμειλίκτως καὶ ἀνακτιρμόνως ἐξηφάνισεν ἡ Τουρκικὴ κατάρκτησις, χωρὶς νὰ μείνουν εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους αἰσθητὰ ἵχνη

¹ Δὲν ὑπάρχει καμμία ρητὴ διάταξις καταργοῦσα τὴν νομοθεσίαν τῶν Μακεδόνων. Ἡ κατάλυσις ἐπῆλθε διὰ τῆς συνεχοῦς μὴ ἐφαρμογῆς της. Τοῦτο ἐξάγεται καὶ ἀπὸ τὴν σχετικὴν περικοπὴν τοῦ Ἀρμενοπούλου τὸν 14ον αἰῶνα ὅστις γράφει «Ἡ Νεαρά αὕτη (τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ) ἀπαγορεύει εἰς τοὺς δυνατοὺς μήτε κατὰ πρᾶσιν, μήτε κατὰ δωρεάν, μήτε ἐκ διαθήκης λαμβάνειν τι παρὰ τῶν εὐτελῶν, ὅπερ ἡμῖν ὡς ἀργῆσαν πάλαι παρεῖται» ἔκδ. Heimbach, σ. 380.

Τὴν καταστρεπτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν τυχῶν τοῦ Βυζαντίου τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν ὑγιῶν τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἀρχῶν, τονίζουν ὅλοι οἱ μὲ τὸ θέμα ἀσχοληθέντες κατὰ τοὺς τελευταίους ἰδίᾳ χρόνους μελετηταὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Περιορίζομαι ν' ἀναφέρω τὴν μελέτην τοῦ Stein, *Spätbyzant. Verwaltung und Wirtschaftsg.* σ. 7 καὶ τὸν τελευταῖον τούτων Ostrogorsky ὅστις εἰς τὸ σχετικὸν κεφάλαιον τῆς *Cambridge Economic History of Europe I The Agrarian life of the Middle Ages* δημοσιευθεῖσαν διαρκούντος τοῦ πολέμου (Cambridge 1942) γράφει τ' ἀκόλουθα: «The course taken by Byzantine agrarian history provides at every stage the key to the understanding of the whole historical evolution of Byzantium. Just as the power and the internal stability of the Byzantine Empire in its best days were based on sound agrarian conditions, so its downfall was in great measure determined by the less happy course of its subsequent agrarian history».

τούτων, ἡ δὲ Ἐκκλησία ἐπέζησε καὶ ὡς πολιτικὴ ἀρχή, συγκρατήσασα ἐν πολλοῖς τοῦ ἔθνους τὴν ὑπόστασιν.

Πολλὰ σοφὰ διδάγματα ἡμποροῦμεν ν' ἀντλήσωμεν ἀπὸ λεπτομερειακὴν ἔρευναν τοῦ, πότε ἐνδόξου, πότε θλιβεροῦ μεσαιωνικοῦ μας παρελθόντος. Ἀπὸ αὐτό, μετὰ μακρὰς ταλαιπωρίας καὶ μόχθους βαρεῖς, προῆλθεν ἡ νεωτέρα Ἑλλάς. Δὲν δύναται νὰ ἐκφρασθῇ εἰλικρινεστέρᾳ καὶ πρακτικωτέρᾳ εὐχῇ, παρά ἂν ἡ ἐπίγνωσις τῶν ἀμαρτημάτων τῶν προγόνων καὶ αἱ ἐπόμεναι τούτων σκληραὶ δοκιμασίαι, ἀποβοῦν γόνιμα μαθήματα εἰς τοὺς μεταγενεστέρους.
